İslam Araştırmaları Dergisi, 47 (2022): 97-143

Kınalızâde Ali Efendi'nin (ö. 979/1572) *Tabakātü'l-mesâil* Adlı Risalesinin Tahkik ve Tahlili

Orhan Ençakar*

Hanefî mezhebinde herhangi fıkhî bir meseleye dair hüküm vermeden önce başta mezhep imamları olmak üzere mezhep ulemasından aktarılan mesâile bakıp, bunların geçtiği eserlerin ve mesâili aktarılan ulemanın mezhep içindeki konumuna göre hüküm vermeye önem gösterilmiş ve bu tutum zamanla usûl-i iftâda bir kriter haline gelmiştir. Özellikle fetva ve kaza makamında bulunan Hanefîler tercih edilecek görüşü belirlemek üzere mezhep ulemasını, onlardan aktarılan mesâili ve bu mesâilin geçtiği kitapları bilgi ve kaynak değeri açısından "tabakātü'l-fukahâ", "tabakātü'l-mesâil" ve "tabakātü'l-kütüb" gibi taksimlere tâbi tutarak ulema, mesâil ve kitaplar arasında bir hiyerarşi belirlemişlerdir.

Bu makale Osmanlı ulemasından Kınalızâde Ali Efendi'nin (ö. 979/1572) Hanefî mezhebinde aktarılan mesâilin hiyerarşisi hakkında sonraki literatürü belirleyen *Tabakātü'l-mesâil* ismiyle meşhur risalesinin tahkik ve tahlilini konu edinmektedir. Kınalızâde Ali Efendi Hanefî mezhebi mesâiline dair *mesailü'l-usûl/zâhirü'r-rivâye, mesailü'n-nevâdir/gayru zâhiri'r-rivâye* ve *fetâvâ* başlıkları altında ortaya koyduğu üçlü tasnifte özellikle *usul* ve *nevâdir*e getirdiği yeni tanımlar ve bunlara örnek olarak zikrettiği eserler ile bu kavramlara erken dönemdekinden daha geniş bir anlam yüklemiştir.

Anahtar Kelimeler: Hanefî mezhebi, tabakātü'l-mesâil, zâhirü'r-rivâye, gayru zâhiri'r-rivâye, usul, nevâdir, fetâvâ.

Giriş

Hanefî mezhebinde mezhep imamlarından aktarılan mesâil ile bunların yer aldığı eserler bilgi ve kaynak değeri açısından özellikle Cessâs (ö. 370/

* Dr., TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), ORCID 0000-0001-6629-6965
orhan.encakar@isam.org.tr
Değerli dostlarım Said Kayacı, Okan Kadir Yılmaz ve Münzir Şeyhhasan'a, ayrıca derginin hakemlerine eleştiri ve katkıları için, Türkiye Yazma Eserler Kurumu ve İSAM'a da risalenin yazma nüshalarına erişimimde sağladıkları imkânlar için teşekkür ediyorum.

Geliş/Received 25.03.2021 • Kabul/Accepted 22.10.2021 • 10.26570/isad.1056217

981), Kudûrî (ö. 428/1037), Hüseyin b. Ali es-Saymerî (ö. 436/1045) ve Nâtıfî (ö. 446/1054) gibi Bağdat Hanefî fakihleri tarafından kaleme alınmış erken dönemin[1] bazı kaynaklarında *usul*, *câmiayn/cevâmi*ʿ, *emâlî* ve *nevâdir* kavramlarıyla ifade edilmiştir.[2] Daha sonraları bu mesâili ifade etmek üzere *zâhirü'r-rivâye* ve *gayru zâhiri'r-rivâye* üst kavramları geliştirilerek *usul* ile *câmiayn/cevâmi*ʿ *zâhirü'r-rivâye* üst kavramı; *emâlî* ile *nevâdir* ise *gayru zâhiri'r-rivâye* üst kavramı altında yer almaya başlamıştır.

Osmanlı ulemasından Kınalızâde Ali Efendi (ö. 979/1572) Hanefî mezhebi mesâil tasnifine dair yazdığı risalesinde bu ikili tasnife mezhebin diğer fakihlerinden *fetâvâ* ve *vâkıât* adıyla aktarılan mesâili de ekleyip mezhebin bütün fıkıh mesâilini üç başlık altında toplamıştır. Kınalızâde'nin *Tabakātü'l-mesâil* adıyla meşhur olan bu risalesi konuya dair yazıldığı bilinen ilk ve tek müstakil risale olma özelliğine sahiptir. Risale kendisinden sonra konu hakkında bilgi veren bir kısmı aşağıda zikredilecek eserlerin de temel kaynağı olmuş ve geç dönemde mezhep mesâiline dair yapılan tasnif ve tanımlar onun bu risalesinde ortaya koyduğu tasnif ve tanımlara göre şekillenmiştir.

Elinizdeki makale Kınalızâde Ali Efendi'nin ilgili risalesinin tahlil ve tahkikini konu edinmekte olup makalenin birinci kısmında risalenin adı, müellife aidiyeti, telif tarihi ve sebebi, telif süreci, konusu, kaynakları, literatürdeki yeri, nüshaları hakkında bilgi verilmekte ve ilgili kavramlar açısından değerlendirmesi yapılmaktadır. İkinci kısmında ise risalenin üç ayrı versiyonunun tahkikli neşrine yer verilmiştir.

I. İnceleme Kısmı

1. Risalenin Adı ve Müellife Aidiyeti

Nüshalardaki farklı isimlendirmelerden hareketle Kınalızâde Ali Efendi'nin risalesine özel bir isim vermediğini söyleyebiliriz. Bu sebeple olsa gerek nüshalarda risalenin adının birkaç şekilde kaydedildiği görülmektedir. Tespit edebildiğim otuzdan fazla nüshadan beşinde risalenin adı *Risâle fî beyâni ıstılâhâti'l-mütedâvile fî kütübi'l-fıkh*,[3] iki nüshada da *Risâle fî beyâni*

1 Bu makalede erken (mütekaddim) dönemle mezhebin ortaya çıkışından Kınalızâde Ali Efendi'nin risalesini yazdığı X. (XVI.) yüzyıla kadar geçen süre, geç (mütekaddim) dönemle de ilgili yüzyıldan günümüze kadar geçen süre kastedilmektedir (bu dönemlendirme için bk. Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, s. 3-4).

2 Bu kavramların erken dönemde kullanılışına örnek olarak bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 161, 162, 163, 164, 168, 169, 170, 173; ayrıca bk. Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, s. 44-48, 52-54, 64-71.

3 Bu nüshalar şunlardır: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3782; İzmir Millî Ktp., nr. 1866; Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. 3263; Manisa İl Halk Ktp., nr. 2226; İstanbul Üniversitesi Ktp., Nadir Eserler, nr. AY6405.

mesâili ashâbi'l-Hanefiyye şeklindedir.[4] Risalenin adının kayıtlı olduğu diğer bütün nüshalarda ise *Tabakātü'l-mesâil* adı yer almakta olup nüshaların çoğunda yer alması ve daha meşhur olması sebebiyle tahkikte "*Tabakātü'l-mesâil*" ismi tercih edilmiştir.

Risalenin müellife aidiyeti konusunda herhangi bir şüphe yoktur. Risale hemen bütün nüshalarında Kınalızâde Ali Efendi'ye nispet edildiği gibi kendisi risalenin benzer bir versiyonuna Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Dürerü'l-hükkâm* isimli fıkıh eserine yazdığı haşiyesi içerisinde de yer vermiştir.[5]

2. Telif Tarihi ve Sebebi

Risalenin telif tarihi ve sebebine dair elimizde kesin bir veri bulunmamaktadır. Fakat risalede tasnif ve tanımı yapılan tabakātü'l-mesâil konusu Kınalızâde Ali Efendi öncesinde çeşitli fıkıh kitaplarında *zâhirü'r-rivâye* ve *gayru zâhiri'r-rivâye* eserlerinin hangileri olduğu noktasında ele alınmış olup özellikle fetva ve yargı makamındaki müftülerin ve kadıların ilgi odağında yer alan bir mesele olagelmiştir.

Elimizdeki nüshalara göre Kınalızâde Ali Efendi'nin bu risalesinin ilk müstakil hali, iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısma ait bir nüshanın başında Kınalızâde'nin bu bilgileri diğer bir Hanefî fakihi İbn Kutluboğa'nın (ö. 879/1474) kendi el yazısıyla yazdıklarından topladığı ifade edilmektedir.[6] İbn Kutluboğa'nın yazdıkları elimizde olmadığı için risalenin birinci kısmında yer alan bilgilerin ne kadarının ondan alındığını kesin olarak bilemiyoruz. Kınalızâde İbn Kutluboğa'nın doğup yaşadığı Kahire'de bir süre (974/1566) kadılık yapmıştır. Buna göre İbn Kutluboğa'nın tuttuğu notları Kahire'de kadılık yaptığı dönemde görmüş olabileceği varsayılırsa risaleyi bu tarihlerde yazmış olduğu tahmin edilebilir.

3. Telif Süreci

Risalenin, biri *Dürerü'l-hükkâm* haşiyesi içinde,[7] biri de müstakil olmak üzere iki farklı versiyonu bulunmaktadır. Hatta risalenin müstakil versiyonunun üç farklı aşamadan geçerek son halini aldığı anlaşılmaktadır. Bu

4 Bu iki nüsha şunlardır: Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 509, 1192.

5 Bk. Kınalızâde, *Hâşiye ale'l-Dürer*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 749, vr. 91^{a}-92^{a}; Yenicami, nr. 397, vr. 70^{b}-71^{a}; Kasîdecizâde Süleyman Sırrı, nr. 2454, nr. 72^{b}-73^{a}.

6 Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 1212, vr. 186^{a}-187^{b} (مطلب من جمع علي جلبي حنائي زاده وقد جمعها من خط الشيخ قاسم بن قطلوبغا)

7 Risalenin haşiye içinde yer alan versiyonundan beni haberdar eden kıymetli dostum Okan Kadir Yılmaz'a teşekkür ederim.

müstakil versiyon önceleri iki ayrı parçadan oluşurken[8] daha sonra bu iki parça kanaatimizce Kınalızâde Ali Efendi tarafından yeniden kompoze edilerek risalenin müstakil ikinci versiyonu, ardından da bazı takdim ve tehirlerle geliştirilerek müstakil üçüncü versiyonu üretilmiştir. Risalenin hem haşiye içindeki hem de müstakil üç versiyonuna ait nüshalar mevcut olup bunlar hakkında ayrıntılı bilgi aşağıda nüshaların tanıtıldığı bölümde verilmiştir.

4. Konusu

Risale, Hanefî mezhebi imamları ile mezhebin diğer fakihlerinden aktarılan görüşlerden oluşan bütün mezhep mesâilinin bilgi ve kaynak değeri açısından tasnifini ve tanımını ele almaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Hanefî mezhebinde özellikle mezhep imamlarından aktarılan mesâil *zâhirü'r-rivâye* ve *gayru zâhiri'r-rivâye* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kınalızâde Ali Efendi bu taksime mezhebin diğer fakihlerinden *fetâvâ* ve *vâkıât* adıyla aktarılan görüşleri de ekleyerek bütün mezhep mesâilini üç türe ayırmış, her bir kısmı ifade etmekte kullanılan kavramları, bunların tanımlarını ve bu kısımlara giren önemli bazı eserlerin isimlerini zikretmiştir.[9]

Üç tür mesâile ait kavramlar ve tanımları risalenin son versiyonunda ele alındığı şekliyle şöyledir:[10]

1. *Mesâilü'l-usûl/zâhirü'r-rivâye*: "Ulemâ-yı selâse" denilen mezhep imamları Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'den ayrıca "mütekaddimîn" adıyla bu üçüne eklenen Züfer ve Hasan b. Ziyâd gibi Ebû Hanîfe'nin talebelerinden rivayet edilen mesâile denir. Risalenin ilk müstakil versiyonunda, "Bununla birlikte *zâhirü'r-rivâye* denilince daha yaygın olarak sadece üç imamın görüşleri kastedilir" ifadesi yer almaktadır. Buna göre üç imamın dışındakilere ait görüşler *mesâilü'l-usûl/zâhirü'r-rivâye*den sayılmamaktadır.

8 Risalenin müstakil ilk versiyonuna ait nüshalardan birinde her iki parça da bulunmaktadır. Bu nüshayı bulmama vesile olan Taha Yasin Tan'a teşekkür ederim.

9 Kınalızâde'den çok daha önce Radıyyüddin es-Serahsî (ö. 571/1176) gibi yazdıkları kitaplarda fıkıh mesâilini *zâhiru'r-rivâye*, *gayru zâhiri'r-rivâye* ve *fetâvâ* şeklinde toplayanlar olmuştur. Nitekim Kınalızâde de Radıyyüddin es-Serahsî'nin *el-Muhît* adlı eserini örnek vererek kitabın bu tertibini övmektedir. Bununla birlikte bu kitaplarda Hanefî mezhebi fıkıh mesâilinin üç ayrı grupta toplandığı, her bir gruba ait mesâilin tanımının ne olduğu ve bu üç tür mesâilin hangi kitaplarda yer aldığı bu risaledeki kadar açık ifade edilmemiştir. Kınalızâde'nin risalesini değerli kılan tespit edebildiğim kadarıyla bu konuları ilk defa bu açıklıkta ve müstakil olarak ele almış olmasıdır.

10 Buradaki tanımlar risalenin son versiyonuna ait olduğunu düşündüğümüz nüshalara göre yapılmış ve diğer nüshalardaki tanım farkları belirtilmiştir.

Bu mesâil Şeybânî'ye ait *el-Mebsût*, *ez-Ziyâdât*, *el-Câmiu's-sagīr*, *el-Câmiu'l-kebîr* ve *es-Siyer(ü'l-kebîr)*'de[11] yer alan meselelerden ibaret olup, güvenilir râviler aracılığı ile mütevâtir ya da meşhur yolla rivayet edilmiş olmaları sebebiyle bunlara *zâhirü'r-rivâye* de denilir.

2. *Mesâilü'n-nevâdir/gayru zâhiri'r-rivâye*: Kınalızâde Ali Efendi *nevâdir* mesâilini: "Mezhep imamlarından, yukarıda adı geçen eserler dışında nakledilen meseleler" olarak tanımlar ve üç kısma ayırır.

a) Şeybânî'ye *zâhirü'r-rivâye* dışında nispet edilen eserlerde yer alan mesâil: *el-Keysâniyyât*, *el-Hârûniyyât*, *el-Cürcâniyyât* ve *er-Rakkiyyât* gibi eserler.

b) Talebelerinin Şeybânî'den belli konularda aktardığı müstakil mesâil: Muhammed b. Semâa ve Muallâ b. Mansûr'un belli konularda Şeybânî'den yaptıkları müstakil rivayetler gibi.

c) Ebû Hanîfe'nin Şeybânî dışındaki talebelerinin eserlerindeki mesâil: Hasan b. Ziyâd'ın *el-Mücerred*'i, Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî*'si gibi eserler.

Kınalızâde Ali Efendi *Dürer* haşiyesinde *mesâilü'n-nevâdir* başlığı altında zikredilen bütün şıklar için bunlara aynı zamanda *gayru zâhiri'r-rivâye* de denildiğini ifade ederken risalenin son versiyonunda a ve b şıklarında yer alan eserlere -Şeybânî'den, *zâhirü'r-rivâye* kitapları kadar nispeti sahih bir şekilde rivayet edilmedikleri gerekçesiyle- aynı zamanda *gayru zâhiri'r-rivâye* denildiğini de aktarır. Onun bu ifadesinden sadece Şeybânî'ye ait eserleri *zâhirü'r-rivâye* ve *gayru zâhiri'r-rivâye* olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Kınalızâde *gayru zâhiri'r-rivâye* eserlerine, "Ebû Hanîfe'nin Şeybânî dışındaki talebelerinin eserlerindeki mesâil" adı altında üçüncü bir kısmı daha ekleyerek Ebû Hanîfe'nin talebelerinin *zâhirü'r-rivâye* dışında kalan bütün mesâilini ifade etmek üzere *nevâdir* kavramını öne çıkardığı görülmektedir.

3. *Fetâvâ/vâkıât*: Hakkında mezhep imamlarından (ashâbü'l-mezheb, el-mütekaddimîn) rivayet aktarılmayan meselelere dair gelen sorulara cevap olarak mezhebin müteahhir alimlerinin (el-müctehidîn, el-müteahhirîn) kendi içtihatlarıyla ortaya koydukları mesâil.

11 Kınalızâde risalenin *Dürer* haşiyesi içindeki versiyonunda bu eserlere *es-Siyerü's-sagīr*'i de ekleyerek *zâhirü'r-rivâye* eserlerini altı tane olarak saymıştır (bk. Kınalızâde, *Hâşiye ale'l-Dürer*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 749, vr. 91[a]).

5. Kaynakları

Yukarıda geçtiği üzere risalenin iki kısımdan oluşan müstakil ilk versiyonuna ait nüshalardan birinci kısmı içeren bir nüshada[12] Kınalızâde Ali Efendi'nin birinci kısımdaki bilgileri İbn Kutluboğa'nın yazdıklarından aldığı ifade edilmektedir. Aynı nüshada *zâhirü'r-rivâye* hakkında İbn Kutluboğa'dan yapılan nakiller kendisinin bu konuda bazı açıklamaları olduğunu göstermektedir.[13] Kınalızâde'nin bir ara (974/1566) Kahire kadılığı da yapmış olduğu ve bu açıklamaların Kahire'de kendisinden ders alan *Tenvîrü'l-ebsâr* müellifi meşhur Hanefî fakihi Muhammed b. Abdullah et-Timurtaşî'nin (ö. 1006/1598) *el-Fetâvâ*'sının da bulunduğu bir mecmua içinde yer aldığı göz önünde bulundurulduğunda bunun talebesi Timurtaşî tarafından dile getirilmiş doğru bir iddia olma ihtimali artmaktadır.

Bununla birlikte İbn Kutluboğa'dan önce *zâhirü'r-rivâye* ve *gayru zâhiri'r-rivâye* hakkında tanımlama yapanlar arasında İtkānî (ö. 758/1357),[14] Bâbertî (ö. 786/1384),[15] Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413),[16] Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451)[17] ve Taşköprizâde (ö. 968/1561)[18] gibi *el-Hidâye* üzerine şerh yazmış, Mısır'da tahsil, tedris veya kaza faaliyetlerinde bulunmuş, birbirinin akranı veya talebesi olmak gibi çeşitli ortak vasıflara sahip alimlerin bulunduğu görülür.[19] Nitekim İtkānî ve Bâbertî'nin *zâhirü'r-rivâye* ve *gayru zâhiri'r-rivâye* hakkındaki *el-Hidâye* şerhinde yaptıkları açıklamaları risalenin bazı nüshalarında kenar notu olarak geçmektedir.

---

12 Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 1212, vr. 186[a].

13 Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 1212, vr. 187[b]. *Zâhirü'r-rivâye* hakkında İbn Kutluboğa'dan yapılan nakle risalenin ilk müstakil versiyonuna ait tahkikli metnin sonunda "fevâid" başlığı altında yer verilmiştir.

14 İtkānî, *Gāyetü'l-beyân*, vr. 30[b]. Emîr Kâtib'in nisbesi daha yaygın olarak İtkānî şeklinde okunur. Diğer taraftan kendisinden altı sene sonra vefat eden Safedî ile (ö. 764/1363) İbn Tağrîberdî (ö. 874/1470) bu kelimenin Etkān şeklinde fetha ile okunduğunu ifade eder (bk. *A'yânü'l-asr*, I, 622; *el-Menhelü's-sâfî*, III, 103). Leknevî (ö. 1304/1886) kelimenin kesre ile okunduğunu söyledikten sonra Çivizâde'nin bazı talebelerinden nakille Çivizâde'nin İtkānî'nin kendi hattıyla yazdığı bir notta nisbesini Etkānî diye zaptettiğini aktarır (*el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 50). Bununla birlikte İtkānî'nin *el-Müntehab* üzerine yazdığı *et-Tebyîn* isimli şerhin müellif hatlı bir nüshasının sonunda (Kütahya Vahîd Paşa Ktp., nr. 186, vr. 142[a]) kelime iki yerde kesre ile İtkānî olarak zaptedilmiştir.

15 Bâbertî, *el-İnâye*, I, 136; VIII, 371.

16 Cürcânî, *et-Tarîfât*, s. 32, 146.

17 Aynî, *el-Binâye*, I, 553.

18 Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, s. 638.

19 Bk. Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, s. 48-49.

Buna göre Kınalızâde Ali Efendi'nin bu bilgileri birçok ortak vasfa sahip olup eserleri Osmanlı uleması tarafından ilgiliyle okunan bu kişi veya kişilerin eserlerinden istifadeyle bir araya getirmiş olması da mümkündür.

6. Literatürdeki Yeri

Kınalızâde Ali Efendi'nin kendisinden önceki ulemadan istifadeyle bu risalede ortaya koyduğu taksim ve tanımlar Hanefî fakihleri arasında kabul görerek hızla yayılmış ve sonrasında yazılan birçok önemli eserde aktarılagelmiştir. Günümüz modern çalışmalarında konuyla ilgili yapılan açıklamalar da bu risalede ortaya konulan taksim ve tanımlar etrafında şekillenmiştir.[20]

Kınalızâde Ali Efendi'nin bu risalesinin tamamını veya mesâilin üç türünü tanımladığı baş tarafını eserlerinde nesir veya manzum olarak doğrudan veya dolaylı, bazan isim verip bazan da vermeden aktaran meşhur Hanefî uleması arasında Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî (ö. 990/1582),[21] Takıyyüddin b. Abdülkādir et-Temîmî (ö. 1010/1601),[22] İsmâil b. Abdülganî en-Nablusî (ö. 1062/1652),[23] Ahmed b. Muhammed el-Hamevî (ö. 1098/1687),[24] Pîrîzâde İbrâhim (ö. 1099/1688),[25] İbn Âbidîn Muhammed Emîn b. Ömer ed-Dımaşkī (ö. 1252/1836),[26] Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî (ö. 1304/1886)[27] ve Ebü'l-Hasan Hârûn b. Bahâeddin el-Mercânî (ö. 1306/1888)[28] gibi isimler bulunmaktadır.[29]

7. Üzerine Yapılan Çalışmalar

Elinizdeki tahkik çalışmasının hakemlik süreci devam ederken Kınalızâde Ali Efendi'nin bu risalesi, Temîmî'nin *et-Tabakātü's-seniyye* isimli eseri içinde aktardığı versiyonu esas alınarak yayımlandı.[30] Muhakkik risalenin tahkikinde Princeton Üniversitesi Kütüphanesi'nde kayıtlı (nr. 225Y) nüshası ile Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı (Esad Efendi, nr. 3652) nüshasından

20 Bk. Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, s. 52.

21 Kefevî, *Ketâib*, I, 404-406.

22 Temîmî, *et-Tabakātü's-seniyye*, I, 42-46.

23 Nâblusî, *el-İhkâm*, vr. 26^{b}-27^{a}.

24 Hamevî, *İthâfü'l-ahbâb*, vr. 148^{a}.

25 Pîrîzâde, *Umdetü zevi'l-basâir*, vr. 2^{a}-3^{a}.

26 İbn Âbidîn, *Şerhu Ukūdi resmi'l-müftî*, I, 10-12.

27 Leknevî, *en-Nâfiu'l-kebîr*, s. 17-18; a.mlf., *Umdetü'r-riâye* I, 40-43.

28 Mercânî, *Nâzûratü'l-hak*, s. 167-176. Ancak Mercânî *zâhirü'r-rivâye* eserlerini altı olarak saymıştır.

29 Bk. Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, s. 50-51.

30 Bk. Orazov, "Hanefi Fıkıh Edebiyatının Tasnifi", s. 365-96.

da faydalandığını belirtmiştir.[31] Muhakkikin tahkikte esas aldığı risalenin *et-Tabakātü's-seniyye* içindeki versiyonu ile Princeton nüshası risalenin birinci versiyonuna aittir. *et-Tabakātü's-seniyye* içindeki versiyonun müellif hattından alınmış olması, Princeton nüshasının başında da nüshanın Kınalızâde'nin talebelerinden birine dayandığını gösteren bir ifadenin bulunması muhakkikin tahkik için bu versiyonu seçmesinde etkili olmuş görünmektedir. Muhakkikin iyi bir nüsha araştırması yapmadan risaleyi tahkik ettiği ve risaleye ait farklı versiyonlardan haberdar olamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim ikinci versiyona ait Esad Efendi nüshasındaki ilaveler için "diğer nüshalarda yer almayan" ifadesini kullanması ve bu ilaveleri dipnota koyması[32] risalenin diğer versiyonlarının farkına varamadığını göstermektedir. Oysaki risalenin ikinci ve üçüncü versiyonuna ait yirmiden fazla nüsha bulunmaktadır. Diğer taraftan risalenin adı nüshaların çoğunda *Tabakātü'l-mesâil* olarak geçerken muhakkik yukarıda geçtiği üzere birkaç nüshada geçen *Risâle fî beyâni ıstılâhâti'l-mütedâvile fî kütübi'l-fıkh* ismini tercih etmiştir. Hasılı muhakkikin bu neşri risalenin müstakil birinci versiyonuna ait bir neşir olup risalenin son halini yansıtmamaktadır. Elinizdeki bu neşirde ise risalenin *Dürer* haşiyesi içindeki versiyonu, iki bölümden oluşan müstakil birinci versiyonu ve bu iki bölümün birleştirilmesinden oluşan müstakil son versiyonu olmak üzere toplam üç versiyonun tahkiki yer almaktadır.

8. Nüshaları

Yukarıda geçtiği üzere risalenin nüshalarını incelediğimizde Kınalızâde Ali Efendi'nin tabakātü'l-mesâil hakkında yazdıklarının; biri *Dürer* haşiyesi içinde, diğer üçü de müstakil olmak üzere dört farklı versiyonunun bulunduğu ve bunların son iki versiyon hariç tek metinde cemedilemeyecek kadar birbirlerinden farklı oldukları görülmektedir. Bu sebeple risalenin biri haşiye içinde, ikisi de müstakil olmak üzere üç versiyonunun, hem cemedilmesi mümkün olmadığından hem de gelişimi görme açısından, ayrı olarak yayımlamak gerekmektedir. Risalenin farklı versiyonlarına ait nüshalardan ulaşabildiğimiz ve tahkikte kullandıklarımızın bilgileri şöyledir:

8.1. Risalenin *Dürer* Haşiyesindeki Versiyonunu İçeren Nüshalar, Genel Rumuz {ا}

Risalenin bu versiyonu müstakil olmayıp Kınalızâde Ali Efendi'ye ait *Dürer* haşiyesi içinde Molla Hüsrev'in, "Bunun hükmünü *zâhirü'r-rivâye*de

31 Bk. Orazov, "Hanefi Fıkıh Edebiyatının Tasnifi", s. 381.

32 Bk. Orazov, "Hanefi Fıkıh Edebiyatının Tasnifi", s. 381.

zikretmedi" ifadesine yaptığı açıklamadan oluşmaktadır. Bu kısım, haşiyeden alındığı ifade edilerek, aşağıda gelecek ilk nüshada müstakil olarak da istinsah edilmiştir. Risalenin *Dürer* haşiyesindeki bu versiyonunun tahkikte kullanılan nüshaları şunlardır:

8.1.1. Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, nr. 2868 (vr. 552^{b}-552^{b}), Rumuz "د"

Kınalızâde Ali Efendi'nin *Dürer* hâşiyesinin ilgili bölümünün ayrı olarak istinsah edildiğini tespit edebildiğimiz tek nüshadır. Sonunda haşiyeden alındığı kaydı vardır. Aynı hatla yazılmış bir önceki ve bir sonraki risalelerin sonunda yer alan bilgiye göre nüsha 10 Cemâziyelevvel 1270'te (8 Şubat 1854) (Kayseri) Ağırnaslı Mesud tarafından yazılmıştır.

8.1.2. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 749 (vr. 91^{a}-92^{a}), Rumuz "ش"

Nüsha kenarında mukabele kayıtları bulunmaktadır. Nüshanın ferağ kaydı yoktur. Tabakātü'l-mesâille alakalı haşiyenin başladığı yerde nüsha kenarına *"matlab mühim"* yazılmıştır.

8.1.3. Süleymaniye Kütüphanesi, Yenicami, nr. 397 (vr. 60^{b}-61^{a}), Rumuz "ي"

Kınalızâde Ali Efendi, oğlu Hasan Çelebi ve Karamanîzâde'nin *Dürer* haşiyelerinin yer aldığı bu nüshanın da ferağ kaydı yoktur. Tabakātü'l-mesâille alakalı haşiyenin başladığı yerde nüsha kenarına kırmızı mürekkeple *"matlab"* yazılmıştır.

8.1.4. Süleymaniye Kütüphanesi, Kasîdecizâde Süleyman Sırrı, nr. 2454 (vr. 72^{b}-73^{a}), Rumuz "ق"

Nüshanın ferağ kaydı yoktur. Tabakātü'l-mesâille alakalı haşiyenin başladığı yerde nüsha kenarına kırmızı mürekkeple *"matlab"* yazılmıştır.

8.1.5. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. 1107 (vr. 97^{b}-98^{a}), Rumuz "و"

Nüshanın ferağ kaydı yoktur. Tabakātü'l-mesâille alakalı haşiyenin başladığı yerde nüsha kenarına konunun önemli olduğunu ifade etmek üzere, *"Matlab fî beyâni kütübi zâhiri'r-rivâye ve gayri zâhiri'r-rivâye ve ashâbihâ ve hüve mebhasun azîmün, feteemmelhu"* yazılmıştır.[33]

8.2. Risalenin Müstakil İlk Versiyonunu İçeren Nüshalar, Genel Rumuz {ب}

Risalenin müstakil ilk versiyonunun iki ayrı kısımdan oluştuğu anlaşılmaktadır. Risalenin bu halini içeren tespit edebildiğimiz on beş nüsha

33 Bu başlık risalenin *Dürer* haşiyesi içindeki müstakil olmayan bu versiyonuna ait tahkikli metnin başına köşeli parantez içinde eklenmiştir.

bulunmaktadır. Bu nüshalardan birinde her iki kısım ayrı olarak, diğerlerinde ise sadece birinci kısım bulunmaktadır. Bu nüshalardan aşağıdaki ilk altısı mukabelede kullanılmış, diğerleri ise içerdikleri hata ve eksikliklerden dolayı mukabeleye alınmamıştır.

8.2.1. Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, nr. 1212 (vr. 186^{a}-187^{b}), Rumuz "ت"

Kahire kadısı olduğu dönemde Kınalızâde Ali Efendi'den ders okuyan *Tenvîrü'l-ebsâr* müellifi Muhammed b. Abdullah et-Timurtaşî'nin (ö. 1006/1598) *el-Fetâvâ*'sının da bulunduğu bir mecmua içinde yer alan risalenin bu nüshasının başında Kınalızâde'nin bu bilgileri İbn Kutluboğa'nın notlarından topladığını ifade eden kırmızı mürekkeple yazılmış bir matlap/başlık vardır.[34]

Risalenin müstakil ilk versiyonuna ait olduğunu düşündüğümüz bu kısmın hemen sonrasında biri İbn Kutluboğa'nın el yazısından, diğeri de İtkânî'nin (ö. 758/1357) *Gāyetü'l-beyân* isimli *el-Hidâye* şerhinden aktarılmış *zâhirü'r-rivâye* ve *gayru zâhiri'r-rivaye* hakkında iki matlap (187 ^{b}) bulunmaktadır.[35]

Nüshanın 189^{b} ile 190^{a} varaklarında Kınalızâde Ali Efendi'den aktarıldığı ifade edilen bir başka matlap daha bulunmaktadır. Burada meşayihin içtihat, tahriç ve tercih faaliyetleriyle Şeybânî'nin (ö. 189/805) kitapları nasıl telif ettiğine dair açıklamalar bulunmaktadır. Risalenin ikinci kısmını oluşturan bu matlapta yer alan bilgiler, risalenin müstakil ilk versiyonunu içeren aşağıdaki diğer nüshaların hiçbirinde bulunmasa da risalenin müstakil ikinci ve üçüncü versiyonunu içeren diğer bütün nüshalarda mevcuttur.

Ferağ kaydı olmayan bu nüshanın başında temellük kaydı olduğu tahmin edilen silinmiş bir yazının altına tarih olarak 1089 (1678-9) yılı yazılmıştır. Bu nüshada tahkikte kullanılan diğer nüshalara nispetle daha fazla eksik ve hatalı kelime bulunduğu için önemli olanları dışında bu farklara dipnotlarda işaret edilmemiştir.

8.2.2. Tokat İl Halk Kütüphanesi, nr. 123 (vr. 3^{b}-4^{a}), Rumuz "ط"

Mecmua içinde yer alan risalelerden birinin istinsah tarihi Safer ayının sonu 1082'dir (Nisan 1611). Risalenin adı nüshada *Hâzihî risâletün fî beyâni tabakāti'l-mesâili li-Ali Çelebi el-marûf bi-Kınalızâde* şeklinde kayıtlıdır.

34 Bu başlık, risalenin müstakil ilk versiyonuna ait tahkikli metnin başına kuşaklı parantez içinde eklenmiştir.

35 Konuyla alakalı olması sebebiyle bu iki matlap da risalenin ilk versiyonuna ait tahkikli metnin sonuna ayrı bir başlıkla eklenmiştir.

Hatası az ve nispeten daha erken bir tarihe ait olan bu nüsha mukabelede kullanılmıştır.

8.2.3. Süleymaniye Kütüphanesi, Yahyâ Tevfik, nr. 439 (vr. 75^{b}-76^{a}), Rumuz "ف"

Risale 01 Rebîülâhir 1037 (10 Aralık 1627) tarihinde Mustafa b. Ahmed et-Tûsî isimli kişi tarafından yazılmıştır. Nüshada risalenin adı yoktur. Bir önceki gibi hatası az ve nispeten erken bir tarihe ait olan bu nüsha da mukabelede kullanılmıştır.

8.2.4. Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, nr. 98 (vr. 217^{b}-218^{b}), Rumuz "م"

İbn Nüceym'in (ö. 970/1563) *el-Eşbâh ve'n-nazâir* isimli kitabına ait bir nüshasının sonunda yer alan risalenin müstensihi iki varak geride aynı hatla yazılmış *el-Eşbâh*'ın ferağ kaydına göre Hasan b. Hâc el-Bosnevî olup Rebîülâhir sonu 1108 (25 Kasım 1696) tarihinde yazılmıştır. Varakları kırmızı cetvellidir. Risalenin kenarında İtkānî, Bâbertî ve Kemalpaşazâde'den nakledilmiş *zâhirü'r-rivâye* ve *usul* hakkındaki açıklamalar ve Kınalızâde'ye ait bir minhüvât kaydı yer almaktadır.[36] Adı *Risâle fî beyâni tabakāti'l-mesâil li'l-mevlâ el-merhûm Ali Efendi eş-şehîr bi-Kınalızâde* olarak kayıtlıdır.

8.2.5. Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr. 2062 (vr. 07^{b}-08^{a}) Rumuz "ن"

Risalenin sonundaki kayda göre aşağıda gelecek Hâlet Efendi nüshası gibi Temîmî'nin (ö. 1010/1601) *et-Tabakātü's-seniyye* isimli eserinden istinsah edilmiştir. Mecmuanın istinsah tarihi 1117'dir (1705-06). Risalenin başında risalenin adı verilmeden "*lil-mevlâ el-allâme Ali Çelebi b. Emrullah eş-şehîr bi-Kınalızâde rahimehullah*" denilmekle yetinilmiştir. Risalenin kenarında ve sonunda yukarıda geçen Mihrişah Sultan nüshasında bulunan açıklamalar, müellife ait minhüvât kaydı ve bu açıklamalarla ilgili bir yorum da bulunmaktadır.[37]

8.2.6. Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, nr. 823 (vr. 76^{a}-77^{a}), Rumuz "خ"

Risale bir önceki Nuruosmaniye nüshası gibi Temîmî'nin *et-Tabakātü's-seniyye* isimli eserinden istinsah edilmiştir. Mecmuanın sonunda Hâlis Tosyevî adında bir müstensihin düştüğü 16 Şâban 1232 (Temmuz 1817)

36 Bu açıklamalara ve minhüvât kaydına risalenin son versiyonuna ait tahkikli metnin dipnotlarında yer verilmiştir.

37 Bu açıklama, minhüvât kaydı ve yorumlardan nüsha kenarında olanlara risalenin son versiyonuna ait tahkikli metnin dipnotunda, nüshanın sonunda yer alanlara ise tahkikli metnin sonunda yer verilmiştir.

tarihli istinsah kaydı vardır. Bir önceki nüshada olduğu gibi bunda da risalenin adı verilemeden sadece "*Risâle lil-mevlâ el-allâme Kınalızâde*" denilmekle yetinilmiştir.

8.2.7. Süleymaniye Kütüphanesi, Âtıf Efendi, nr. 2825 (vr. 26^{a}-27^{a})

Bir mecmua içinde bulunan risalenin bu versiyonu Recep 1077 (Aralık 1666) tarihinde Mahmûd b. Hasan b. Nezîr b. Mustafa b. İskender tarafından yazılmıştır. Risalenin adı nüshada "*Hâzihî risâletün şerîfetün fî tabakāti'l-mesâili li'l-mevlâ el-merhûm Ali Çelebi el-Hinnâî rahimehullahu teâlâ*" şeklinde kayıtlıdır. Risalenin sonunda risalede dile getirilenlerin *el-Hidâye* ve benzeri Hanefî fıkıh kitaplarını mütalaasında lazım olan önemli bilgilerden olduğuna dair bir kayıt vardır. Bu kayıt aşağıda gelecek olan Çorum Hasan Paşa İl Halk (nr. 1512), Kastamonu İl Halk (nr. 3374), Princeton Üniversitesi (nr. 225Y) ve Beyazıt Devlet (Veliyyüddin Efendi, nr. 3236) kütüphanelerindeki nüshaların sonunda da yer almaktadır.[38] Benzer hatalar barındıran bu beş nüsha mukabelede kullanılmamıştır.

8.2.8. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, nr. 1512 (vr. 1^{b}-3 ^{a})

Risalenin ferağ kaydı yoktur. Ancak mecmua içinde aynı hatla yazılmış diğer iki risalenin sonunda yer alan bilgiye göre nüsha 1088'de (1677) Belgradcık kasabasında kadı iken Osman b. Şa'bân tarafından yazılmıştır. Risalenin adı bir önceki ve bir sonraki nüshada olduğu gibi "*Hâzihî risâletün şerîfetün fî tabakāti'l-mesâili li'l-mevlâ el-merhûm Ali Çelebi el-Hinnâî rahimehullahu teâlâ*" şeklinde kayıtlıdır.

8.2.9. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, nr. 3374 (vr. 209^{a})

Risalenin ferağ kaydı yoktur. Risalenin adı önceki iki nüshada olduğu gibi "*Hâzihî risâletün şerîfetün fî tabakāti'l-mesâili li'l-mevlâ el-merhûm Ali Çelebi el-Hinnâî rahimehullahu teâlâ*" şeklinde kayıtlıdır.

8.2.10. Princeton Üniversitesi Kütüphanesi, nr. 225Y (vr. 64^{b}-65^{a})

Bir mecmua içinde yer alan bu risalenin ferağ kaydı yoktur. Risalenin başında "*Risâle li-efdali'l-müteahhirîn üstâzî ve üstâzü'l-mütebahhirîn Ali Çelebi Efendi Hayâlîzâde (Hinnâîzâde) Rahimehullah*", sonunda ise benzer şekilde "*Hâzâ lil-üstâd el-âlim el-mütebahhir, ferîdü dehrihî ve vahîdü asrihî Ali Çelebi Efendi Hayâlîzâde (Hinnâîzâde) Rahimehullah*" ifadesi yer almaktadır. Bu ifadelerden risalenin bu nüshada yer alan versiyonunun Kınalızâde'nin öğrencilerinden birine ait bir nüshaya dayandığı sonucu çıkarılabilir. Risalenin bu nüsha içindeki versiyonu çok hatalı olduğu için mukabelede kullanılmamıştır.

38 İlgili kayıt risalenin müstakil ilk versiyonuna ait tahkikli metnin dipnotuna eklenmiştir.

8.2.11. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. 3236 (vr. 132^{b}-133^{a})

Risalenin ferağ kaydı yoktur. Risalenin sonunda yukarıda geçen dört nüshada yer alan "risalede dile getirilenlerin *el-Hidâye* ve benzeri Hanefî fıkıh kitaplarını mütalaasında lazım olan önemli bilgilerden olduğunu" ifade eden kayıt vardır.

8.2.12. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3782 (vr. 49^{b}-50^{a})

17 Zilkade 998 (17 Aralık 1590) gecesi istinsah edilen bu nüshadaki versiyonunun adı diğerlerinden farklı olarak, "*Risâle fî beyâni ıstılâhâti'l-mütedâvile fî kütübi'l-fıkh mimmâ ellefehû el-merhûm Ali Çelebi eş-şehîr bi-Hinnâîzâde rahimehullahu rahmeten vâsiaten*" şeklinde kayıtlıdır. İstinsah tarihi diğerlerine göre daha eski olmasına rağmen risalenin bu versiyonunu içeren nüshada çok fazla eksik, fazla veya yanlış kelime bulunmaktadır. Benzer yanlışlar aşağıda gelen risaleyi içeren diğer üç nüshada da mevcut olduğu için bu nüshalar mukabelede kullanılmamıştır.

8.2.13. Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, nr. 509 (vr. 28^{a}-30^{a})

Risalenin müstensihi mecmua içindeki diğer bazı risalelerin sonunda yer alan kayda göre Sipâhî Ahmed b. Süleyman isimli kişi olup risalelerin istinsah tarihi Rebîülâhir 1108'dir (Kasım 1696). Varakları kırmızı cetvellidir. Risalenin adı "*Hâzihî risâle fî beyâni mesâili ashâbi'l-Hanefiyye li-Ali Çelebi eş-şehîr bi-Hinnâîzâde*" olarak kayıtlıdır.

8.2.14. Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, nr. 1192 (vr. 63^{a}-65^{a})

Risale Muhammed Eyyûbî isimli biri tarafından 10 Cemâziyelâhir 1148 (28 Ekim 1735) tarihinde istinsah edilmiştir. Varakları kırmızı cetvellidir. Risalenin adı "*Risâle fî beyâni mesâili ashâbi'l-Hanefiyye li-Hinnâîzâde Ali Çelebi*" olarak kayıtlıdır.

8.2.15. İzmir Millî Kütüphane, nr. 1866 (vr. 58^{b}-60^{a})

Müstensihi ve istinsah tarihi bilinmeyen bu nüsha geç döneme aittir. Risalenin adı nüshada, "*Risâle fî beyâni ıstılâhâti'l-mütedâvile fî kütübi'l-fıkh li-mevlânâ Ali Çelebi eş-şehîr bi-Hinnâîzâde*" olarak kayıtlıdır. Risalenin başında aşağıda gelecek olan Konya Bölge Yazma Eserler (nr. 3263), İstanbul Üniversitesi (Nadir Eserler, nr. AY6405) ve Manisa İl Halk (nr. 2226) kütüphanelerindeki nüshalarda da yer alan şu mukaddime cümlesi bulunmaktadır:

الحمد لذاته لوليه، والصلاة على من ختم به الرسالة محمد المصطفى المخصوص بإظهار ملته، على الملل كلها وداوم شريعته، إلى آخر الدهر ونهايته، وعلى آله الكرام وجميع صحابته، وعلى التابعين إلى يوم الدين بإحياء سنته، أما بعد...

8.3. Risalenin Müstakil İkinci Versiyonunu İçeren Nüshalar, Genel Rumuz {ج}

Risalenin bu versiyonunda müstakil ilk versiyona ait Diyanet İşleri Başkanlığı nüshasında (nr. 1212) iki ayrı parça halinde yer alan bilgilerin risalenin ilgili yerlerine konulup birleştirildiği tespit edilmiştir. Ayrıca ilk versiyonda bulunan "لكن المقال الشائع أن يكون قول الثالثة أو قول بعضهم" cümlesinin risalenin bu ikinci versiyonu ile aşağıda gelecek olan üçüncü ve son versiyonunda yer almadığı tespit edilmiştir.

Risalenin müstakil ikinci versiyonu ile üçüncü versiyonu arasında "وإمَّا بروايات مُفرَدَةٍ، مثلَ روايةِ ابن سماعة، وروايةِ معلى بن منصور، وغيرهما في مسائلَ معيَّنةٍ" cümlesinin takdimi ile anlama tesir etmeyen birkaç kelimenin eklenip çıkarılmasından başka bir fark bulunmadığı için tahkikte risalenin son versiyonu olduğunu düşündüğümüz üçüncü versiyona ait nüshalar kullanılmış, bu ikinci versiyonun farkları dipnotta {ج} genel rumuzuyla gösterilmiştir. Birçoğu daha eski tarihli olduğu halde risalenin son versiyonunu temsil etmediği kanaatine vardığımızdan tahkikte kullanmadığımız risalenin bu müstakil ikinci versiyonuna ait tespit edebildiğimiz on nüsha şunlardır:

8.3.1. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 3401 (vr. 1^{b}-2^{a}), Rumuz "ص"

Kefevî'nin *Ketâib*'ine ait bir nüshanın başında alan yer alan bu risalenin ferağ kaydı yoktur. Risalenin kenarında ve sonunda daha önceki Mihrişah Sultan ve Nuruosmaniye nüshalarında da yer alan açıklama ve müellifin minhüvât kaydı bulunmaktadır.[39] Risalenin adı "*Tabakātü'l-mesâil li-Ali Çelebi İbni Hinnâî*" olarak kayıtlıdır.

8.3.2. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3652 (vr. 110^{b}-111^{a})

Risalenin istinsah tarihi olmasa da mecmuada aynı hatla yazılmış diğer bazı risalelerin ferağ kaydında (147^{b}, 149^{a}) 988 Muharrem başlarında (Şubat 1580) yazıldıkları bilgisi yer almaktadır. Bu tarihe göre risalenin bu versiyonu, müellifinin vefat tarihi olan 979'dan (1572) yaklaşık on yıl kadar sonra yazılmış olan en eski tarihli nüsha olma özelliğine sahiptir. Risalenin

39 Bu açıklamalar ve minhüvât notu risalenin son versiyonuna ait tahkikli metnin dipnotuna eklenmiştir.

adı yoktur, müellifin adı ise risalenin sonunda kısaca "Ali el-Hakīr" şeklinde kayıtlıdır.

8.3.3. Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi, nr. 847 (vr. 139^{a}-139^{b})

Risalenin ferağ kaydı yoktur. Kenarında risaledeki konularla ilgili beş tane matlap kaydı bulunmaktadır. Risalenin adı "*Tabakātü'l-mesâil li-Ali Çelebi İbni Hinnâî*" olarak kayıtlıdır.

8.3.4. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 2811 (vr. 177^{a}-178^{a})

Risalenin ferağ kaydı yoktur. Mecmuada yer alan diğer bazı risalelerin sonunda 999 (247^{b}) ve Muharrem 1003 (239^{a}) tarihli istinsah kayıtları bulunmaktadır. Nüshada risalenin adı zikredilmeden, "*Merhûm ve mağfûrün leh Ali Çelebi hazretlerinindir*" denilmekle yetinilmiştir.

8.3.5. Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmâil, nr. 706 (vr. 226^{b}-227^{a})

Risalenin bu versiyonu *Câmiu'n-nukūl* adlı *Mülteka'l-ebhur* şârihi Üsküp kadısı Tellakzâde Hâfız Hacı Mustafa Efendi tarafından kaydedilen fevâidlerin, kendi hattıyla istinsah edilen kitapların ve risalelerin bulunduğu bir mecmua içinde yer almaktadır. Risalenin ferağ kaydı yoktur. Risalenin adı "*Risâle fî tabakāti mesâili'l-Hanefiyye li'l-mevlâ Ali b. Emrullah eş-şehîr bi-Kınalızâde*" olarak kayıtlıdır.

8.3.6. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. 1606 (vr. 50^{a}-51^{a})

Ferağ kaydı olmayan risalenin bu versiyonu bir önceki Lala İsmail nüshasındaki versiyonu ile benzerlik göstermektedir. Her ikisindeki hatalar aynı olduğu gibi risalenin adı da aynı şekilde, "*Risâle fî tabakāti mesâili'l-Hanefiyye li'l-mevlâ Ali b. Emrullah eş-şehîr bi-Kınalızâde*" olarak kaydedilmiştir.

8.3.7. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. 3263 (vr. 75^{b}-76^{b})

Risalenin istinsah tarihi belli olmamakla birlikte mecmua içindeki diğer bir risalenin ferağ kaydı (56^{b}) Şevval 1084 olarak düşülmüştür. Risalenin adı "*Risâle fi'l-ıstılâhâti'l-mütedâvile fî kütübi'l-fıkh li-Ali Çelebi eş-şehîr bi-Hinnâîzâde rahimehullahu teâlâ*" olarak kayıtlıdır.

8.3.8. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, nr. AY6405 (vr. 18^{b}-20^{b})

Nüshanın sonunda yer alan ferağ kaydına göre (128^{b}) risalenin içinde bulunduğu bu mecmuanın istinsahı 1182 yılında tamamlanmıştır. Risalenin adı "*Risâle fi'l-ıstılâhâti'l-mütedâvile fî kütübi'l-fıkh li-Ali Çelebi eş-şehîr bi-Hinnâîzâde rahimehullahu teâlâ*" olarak kayıtlıdır.

8.3.9. Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 2226 (vr. 7^{a}-8^{a})[40]

Risalenin ferağ kaydı yoktur. Risalenin adı "*Risâle fî beyâni ıstılâhâti'l-mütedâvile fî kütübi'l-fıkh li-Ali el-Çelebi eş-şehîr bi-Hinnâîzâde rahmetullahi aleyh*" olarak kayıtlıdır.

8.3.10. Millet Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 1032 (vr. 159^{a}-161^{b})

Risalenin ferağ kaydı yoktur. Aynı hatla yazılmış bir önceki Kemalpaşazâde'nin *Tabakātü'l-fukahâ* adlı risalesinin (157^{a}-158^{a}) istinsah tarihi 1117'dir (1705-6). Varakları kırmızı cetvelli olup risalenin adı sadece mecmuanın içindeki risalelerin zikredildiği zahriyesinde "*Tabakāt Ali Çelebi*" olarak kaydedilmiştir.

8.4. Risalenin Müstakil Üçüncü Versiyonunu İçeren Nüshalar, Genel Rumuz {د}

Yukarıda ifade edildiği üzere nüshanın üçüncü ve son versiyonunda bir önceki versiyonda yer alan bir cümlenin yeri değiştirilmiş, anlama tesir etmeyen bazı kelimeler eklenmiş, çıkarılmış veya değiştirilmiştir. Son versiyonuna ait olduğunu düşündüğümüz için tahkikte kullanmaya karar verdiğimiz risalenin bu versiyonunu içeren nüshalardan tespit edebildiklerimiz şunlardır:

8.4.1. Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, nr. 621 (vr. 42^{a}-43^{a}), Rumuz "پ"

Mecmuanın istinsah tarihi 1015'tir (1606). Varakları kırmızı cetvelli olup bazı kelimeler eksiktir. Risalenin adı kırmızı mürekkeple, "*Risâletü't-tabakāt mine'l-mesâil fî kütibihim muhtelitaten gayra mümeyyetezin*" şeklinde yazılmıştır.

8.4.2. Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesi, nr. 241 (vr. 92^{a}-93^{a}), Rumuz "ر"

Risalenin ferağ kaydı yoktur. Mecmua içinde aynı hatla yazılmış bir sonraki 12 Rebîülevvel 1100 (4 Ocak 1689) istinsah tarihli risalenin müstensihi

40 Bu nüshada varak numarası bulunmadığı için rakamlar baştan beri varaklar sayılarak verilmiştir.

Derviş İbrâhim'dir. Risalenin adı "*Risâle tabakātü'l-mesâil li'l-merhûm Ali Çelebi*" olarak kayıtlıdır.

8.4.3. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 653 (vr. 182^{a}-183^{a}), Rumuz "هـ"

Risalenin müstensihi yukarıda adı geçen Derviş İbrâhim b. Süleyman olup istinsah tarihi 26 Rebîülevvel 1102 (28 Aralık 1690) Çarşamba gecesidir. Varakları kırmızı cetvellidir. Risalenin adı "*Risâle tabakāti'l-mesâil li'l-mevlâ el-merhûm Ali Çelebi*" olarak kayıtlıdır.

8.4.4. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 2831 (vr. 56^{b}-57^{b})

Risalenin istinsah tarihi 1082'dir (1671). Risalenin adı "*Tabakātü'l-mesâil li'l-merhûm müftî Ali Çelebi rahmetullahi aleyh*" olarak kayıtlıdır. Risalenin yer aldığı bu nüsha içerdiği hatalar sebebiyle mukabelede kullanılmamıştır.

8.4.5. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehzade Mehmed, nr. 110 (vr. 105^{b}-107^{b})

Risalenin ferağ kaydı yoktur. Nüshada ne risalenin ne de müellifin adı yer almaktadır. Risalenin yer aldığı bu nüsha içerdiği hatalar sebebiyle mukabelede kullanılmamıştır.

8.5. Risalenin Müstakil Birinci Versiyonu ile Son Versiyonunu Telfik Eden Nüshalar

Nüshalar üzerinde yaptığımız karşılaştırmalar sonucunda risalenin aşağıdaki iki nüshada yer alan versiyonunun, risalenin müstakil birinci ve ikinci versiyonlarının bir telfiki olduğu kanaati hasıl olduğundan risaleyi içeren bu iki nüsha tahkikte kullanılmamıştır.

8.5.1. Süleymaniye Kütüphanesi, Fâtih, nr. 5539 (vr. 19^{b}-20^{b})

Ferağ kaydı olmayan risalenin bu versiyonunda, müstakil birinci versiyonda bulunup ikinci ve üçüncü versiyonda bulunmayan "لكن المقال الشائع أن يكون قول الثالثة أو قول بعضهم" cümlesi ile yine birinci versiyonda yer alan bazı kelimeler bulunmamaktadır.

8.5.2. Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, nr. 2868 (vr. 551^{b}-552^{a})

Oldukça geç tarihe ait olan risalenin bu versiyonu 10 Cemâziyelevvel 1270'te (8 Şubat 1854) (Kayseri) Ağırnaslı Mesud tarafından yazılmıştır. Bu versiyonda risalenin müstakil birinci versiyonunda bulunup ikinci ve üçüncü versiyonda bulunmayan "لكن المقال الشائع أن يكون قول الثالثة أو قول بعضهم" ifadesi ile müstensih tasarrufundan kaynaklandığı tahmin ettiğimiz risalenin diğer versiyonlarında bulunmayan bazı kelimeler vardır.

8.6. *Tabakātü'l-mesâil* Versiyonları Şeması

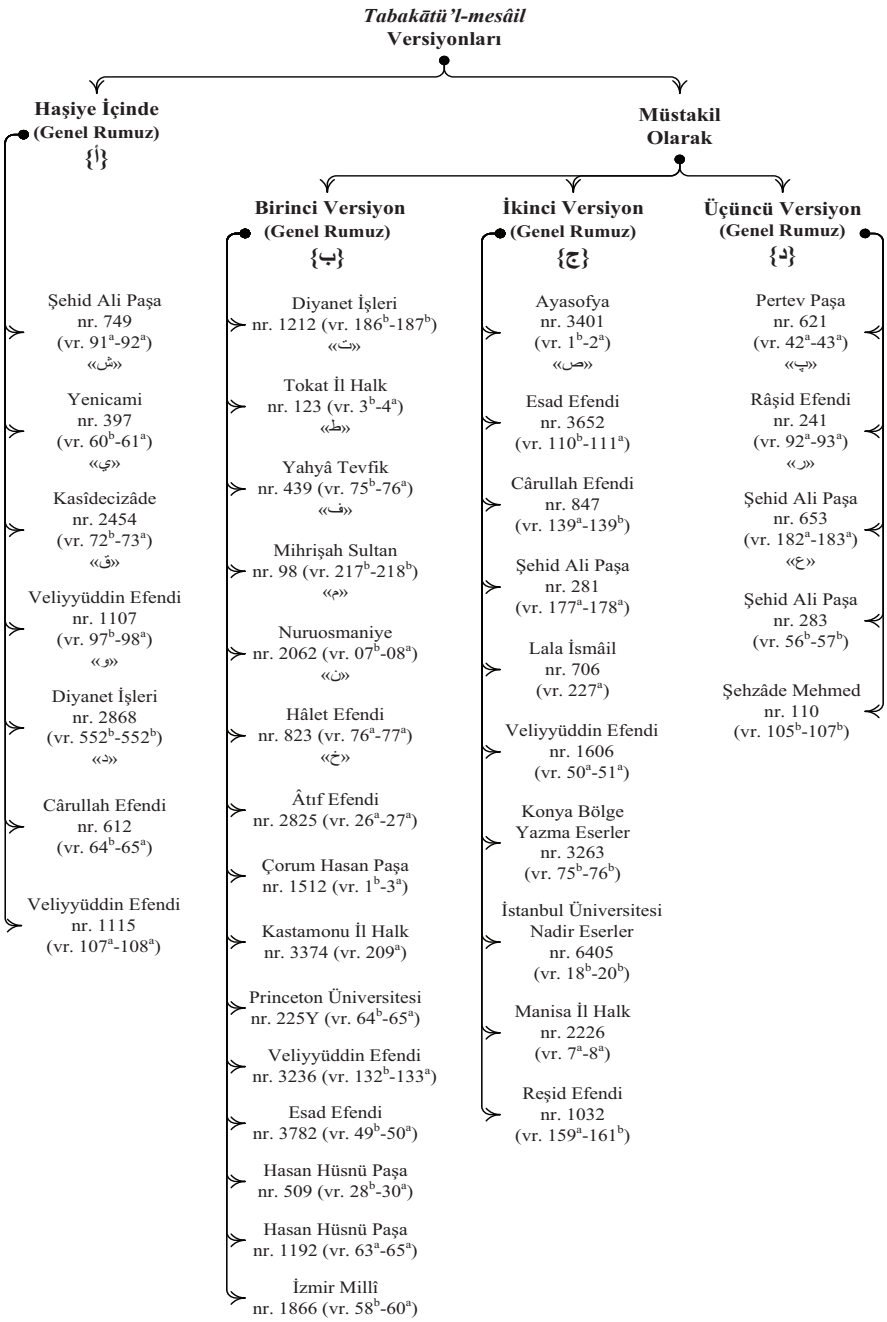

9. Değerlendirme

Geç döneme ait bu risalede Kınalızâde Ali Efendi Hanefî mezhebi mesâilini bilgi ve kaynak değeri açısından üç kısımda ele alıp her bir kısımda yer alan mesâili tanımlamıştır. Kınalızâde'nin özellikle *zâhirü'r-rivâye* ve *gayru zâhiri'r-rivâye* kavramları hakkında ortaya koyduğu tanımlarla bunlara örnek olarak zikrettiği eserlerin erken dönemde aynı konularda verilen bilgilerden mahiyet ve kaplam açısından farklılaştığı görülmektedir. Makalenin bu bölümünde risale bu iki kavram açısından kısaca değerlendirilecektir.[41]

9.1. *Mesâilü'l-usûl* ile *Zâhirü'r-rivâye*nin Mahiyeti

Kınalızâde Ali Efendi'nin yaptığı tanıma göre *mesâilü'l-usûl* ile *zâhirü'r-rivâye* kavramları eş anlamlı olup *mesâilü'l-usûl* (kısaca *usul*); *zâhirü'r-rivâye*nin diğer eserleri *el-Câmiu's-sagīr, el-Câmiu'l-kebîr* ve *ez-Ziyâdât*'ı da içine almaktadır. Erken dönemde ise *usul*; *zâhirü'r-rivâye*den daha dar bir anlam ifade etmektedir. Bu iki kavramın mahiyet ve kaplam açısından genişlemesini şu şekilde özetleyebiliriz:[42]

Hanefî mezhebinde V. (XI.) yüzyılın ortalarına kadar Cessâs (ö. 370/981), Kudûrî (ö. 428/1037), Saymerî (ö. 436/1045) ve Nâtıfî (ö. 446/1054) gibi mezhebin doğduğu Irak bölgesi Hanefî fakihlerinin kitaplarında mezhep imamlarından aktarılan mesâil ile bunların yer aldığı eserleri ifade etmek üzere dört temel kavramın kullanıldığı görülmektedir.

Usul: Ebû Hanîfe'nin meclisinde kayda geçilip daha sonraları Şeybânî tarafından düzenlenen ve daha çok *el-Asl/el-Mebsût* ismi ile bilenen eser ve bu eserin içinde yer alan mesâili ifade etmekte kullanılan kavram.

Câmiayn/Cevâmi': Şeybânî'nin fıkhın hemen bütün konularını cemeden eserlerini ifade etmekte kullanılan kavram. Şeybânî'nin câmi' türünden iki eseri vardır: *el-Câmiu's-sagīr, el-Câmiu'l-kebîr*.[43]

---

41 Buradaki değerlendirme, daha önce yaptığımız şu çalışmadan bazı değişikliklerle birlikte özetlenmiştir; daha geniş bilgi için bk. Ençakar, "Bilgi ve Kaynak Değeri Açısından Hanefî Mezhebinde Mesâil Tasnifi Kınalızâde Ali Efendi Örneği", s. 509-22.

42 *Zâhirü'r-rivâye* ve *gayru zâhiri'r-rivâye* kavramlarının gelişim süreci ve içerdiği eserler hakkında geniş bilgi için bk. Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, s. 32-76.

43 Şeybânî'nin bu iki eserini ifade etmek üzere genelde *câmiayn* ifadesi tercih edilmekle birlikte *cevâmi'* ifadesi de kullanılmaktadır (bk. Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfî*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 545, vr. o^{b}; Şehid Ali Paşa, nr. 912, vr. 1^{b}: (قال أبو الفضل الحاكم رضي الله عنه: قد أودعت كتابي هذا معاني محمد بن الحسن في كتبه المبسوطة وما في جوامعه المؤلفة مع اختصار كلامه وحذف المكرر من مسائله). Diğer kavramlar gibi çoğul kipinde olması açısından *cevâmi'* ifadesi tercih edilebilir.

Emâlî: Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin talebelerine yazdırmak suretiyle oluşturdukları kitapları ve bu kitaplar içinde yer alan mesâili ifade etmekte kullanılan kavram.

Nevâdir: Özellikle Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *usul*de yer almayan mesâili ve bu mesâilin genellikle talebeleri tarafından toplanmasıyla meydana gelen eserleri ifade etmekte kullanılan kavram.

Bu dört kavramdan *usul*ün erken dönem Hanefî fakihleri arasında neye tekabül ettiğine dair Kudûrî'nin verdiği bilgiler önemlidir. O, Kerhî'nin (ö. 340/952) *el-Muhtasar*'ına yazdığı şerhte *usul* adı verilen mesâil ile bunların yer aldığı eserlerin nasıl tedvin edildiğine dair şunları aktarmaktadır:

Ebû Hanîfe bu mezhebi ashabıyla istişare ederek kurmuştur. Meseleleri kendi başına ortaya koymamıştır. Meseleleri tek tek ashabına açıp onların görüşlerini almış, bu görüşlerden hangisinin doğru olduğu ortaya çıkana kadar onlarla tartışmış, Ebû Yûsuf da kabul edilen görüşü kayda geçerek *usul*ün tamamını oluşturmuştur.[44]

Kudûrî'nin bu ifadesine göre *usul*, Ebû Hanîfe'nin meclisinde tartışılıp kayda geçirilen mesâil ve bunların yer aldığı kitapları ifade etmektedir.[45] *Usul* olarak ifade edilen bu mesâilin, Ebû Hanîfe'nin meclisinde ilk yazıldığı haliyle "rûznâmçe" ve "divan" adı verilen defterlere tasnif edilmeden kaydedilen fıkıh mesâilinden oluştuğu anlaşılmaktadır.[46] Serahsî'nin (ö. 483/1090?) ifadesiyle, "Ebû Hanîfe'nin ortaya koyduğu mesâili tasnif etmeye kendini adayan kişi Şeybânî'dir."[47] Şeybânî, Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin yanına kendisi, Ebû Yûsuf ve çok az yerde Züfer'in görüşleriyle bazı tahriçleri de ekleyerek *usul* olarak isimlendirilen kitapları yeniden tasnif etmiştir. *Usul* V. (XI.) asırdan itibaren *el-Asl*/*el-Mebsût* adıyla anılmaya başlanmış ve büyük bir bölümü günümüze kadar gelmiştir. *el-Asl*'ın mevcut nüshalarından yapılan son neşrine göre eserin içinde *Kitâbü's-Salât* ile başlayıp *Kitâbü'l-Gasb* ile sona eren elli yedi kitap vardır. Eserin bazı bölümleri kayıptır.[48]

Ebû Hanîfe'nin meclisinde yazılan ve daha sonra Şeybânî tarafından yeniden tasnif edilen bu mesâilden erken kaynaklarda *usul* veya *kütüb* diye çoğul kipiyle bahsedilmesi ilk zamanlar bu meseleleri içeren kitapların bir-

44 Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, vr. o[b].

45 Kudûrî'nin *usul* adı verildiğini söylediği bu mesâilin Ebû Hanîfe'nin meclisinde kayda geçirildiğini gösteren başka nakiller için bk. İbn Ebü'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, s. 341; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 74, 113, 156.

46 Bk. İbn Ebü'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, s. 308, 341-42.

47 Serahsî, *el-Mebsût*, I, 3.

48 Bk. Boynukalın, *el-Asl*: *Mukaddime*, s. 75-80.

birinden ayrı olduğunu gösterir. Bibliyografya eserlerinde buna delalet eden ifadeler bulunmaktadır.[49]

Usul hakkında kaynaklarda yer alan bu bilgiler ışığında, Hanefî mezhebinde *usul*ü, "Ebû Hanîfe'nin meclisinde tartışılıp kayda geçilen ve daha sonra Şeybânî tarafından yeniden tasnif edilip bugün *el-Asl* adıyla bilinen kitabı ve içinde yer alan mesâili ifade etmekte kullanılan bir kavram" olarak tanımlamak mümkündür.

Kaynaklarda *usul* ile *zâhirü'r-rivâye*nin diğer eserlerini birbirinden ayıran ve bunların aynı olmadığını gösteren nakiller de mevcuttur. Saymerî, Hanefî fakihlerinden Ebû Zekeriyyâ ed-Darîr için, "*Usul*, *câmiayn* ve *nevâdir*i bilirdi",[50] Ali er-Râzî için de, "*Usul* ve *el-Câmiu'l-kebîr*'den bazı meselelere tenkidi vardı"[51] ifadesini kullanır. Bu bilgilerden hareketle erken dönem Hanefî fukahası arasında kullanılan *usul* kavramının, geç dönemde bu kavrama dahil edilen *el-Câmiu's-sagīr* ve *el-Câmiu'l-kebîr* gibi diğer *zâhirü'r-rivâye* eserlerini içermediğini söyleyebiliriz.

V. (XI.) yüzyılın başından itibaren mezhebin mesâil tabakasını ifade etmek üzere iki üst şemsiye kavram; *zâhirü'r-rivâye* ve *gayru zâhiri'r-rivâye* kavramları kullanıma girmiş ve böylece *usul/el-Asl* ile *el-Câmiu's-sagīr, el-Câmiu'l-kebîr* (*cevâmi'*) *zâhirü'r-rivâye* üst kavramı; *emâlî* ile *nevâdir* ise *gayru zâhiri'r-rivâye* üst kavramı altında toplanmıştır. Ayrıca *zâhirü'r-rivâye* eserleri arasında Şeybânî'nin diğer iki eseri *ez-Ziyâdât* ile *es-Siyerü'l-kebîr* de zikredilmeye başlamıştır.

VIII. (XIV.) yüzyıldan itibaren bu yeni kavram çiftinden *zâhirü'r-rivâye*nin; kavramın altında yer alan *usul* terimi ile eş anlamlı olarak kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Mesela İtkānî (ö. 758/1357), *usul*den maksadın *el-Asl*, *el-Câmiu's-sagīr, el-Câmiu'l-kebîr* ve *ez-Ziyâdât* olduğunu ifade etmiş,[52] başka bir yerde de bunlara *zâhirü'r-rivâye* denildiğini söylemiş[53] ve böylece *usul* ile *zâhirü'r-rivâye*nin aynı şey olduğunu açıkça dile getirmiştir. İtkānî ile aynı dönem ve bölgede yaşamış olan Bâbertî de (ö. 786/1384) -muhtemelen İtkānî'den alarak- aynı açıklamayı yapmıştır. Daha sonra Bedreddin el-Aynî de (ö. 855/1451) *usul*ü Bâbertî gibi açıklamış,[54] risalenin kay-

49 Bk. Nedîm, *el-Fihrist*, II, 22; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1581; ayrıca bk. Boynukalın, *el-Asl: Mukaddime*, s. 115-16; Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 65-66.

50 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 173.

51 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe,* s. 164.

52 İtkānî, *Gāyetü'l-beyân*, nr. 367, vr. 30^{b}. (المراد برواية الأصول: رواية الجامعين والزيادات والمبسوط)

53 İtkānî, *Gāyetü'l-beyân*, nr. 368, vr. 394^{a} (وأراد بالأصول: الجامعين والزيادات والمبسوط، وهي ظاهر الرواية، وغيرُها غيرُ ظاهر الرواية كالأمالي والنوادر والرقيات والهارونيات والكيسانيات)

54 Bâbertî, *el-İnâye*, VIII, 371; Aynî, *el-Binâye*, IX, 460.

nakları kısmında geçtiği üzere aynı bölge ve dönemden İbn Kutluboğa da (ö. 879/1474) aynı ifadeleri kullanmıştır. İtkânî, Bâbertî ve Aynî bu açıklamalarını yaptıkları yerde *gayru zâhiri'r-rivâye* eserlerini de *"nevâdir*, *emâlî*, *el-Keysâniyyât*, *el-Hârûniyyât*, *er-Rakkıyyât*" olarak saymışlardır. Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413) ile Taşköprizâde (ö. 968/1561) bu son eserlere *el-Cürcâniyyât*'ı eklemişlerdir.[55]

İtkânî, Bâbertî, Aynî ve İbn Kutluboğa'dan hemen sonra Kınalızâde Ali Efendi de *usul* ile *zâhirü'r-rivâye* kavramlarını onların yaptığı gibi eş anlamlı olarak tanımlamıştır. Kanaatimizce *usul*ü oluşturan kitapların zamanla bir kitapta toplanıp *el-Asl* diye anılmasının bir sonucu olarak erken dönem kaynaklarında geçen *usul* kavramının içi *el-Asl*'ın yanına *el-Câmiu's-sagīr* ve *el-Câmiu'l-kebîr* gibi *zâhirü'r-rivâye*nin diğer eserleri de eklenerek doldurulmuş ve böylece *usul* mahiyet ve kaplam açısından genişletilerek *zâhirü'r-rivâye* ile eş anlamlı hale getirilmiştir. Nitekim Taşköprizâde *zâhirü'r-rivâye* kitaplarından sadece *el-Mebsût*'u *el-Asl* diye; *el-Mebsût* ile *el-Câmiayn* (*el-Câmiu's-sagīr, el-Câmiu'l-kebîr*) ve *Ziyâdât*'ı ise *rivâyetü'l-usûl* diye isimlendirme noktasında fukaha arasında ittifak olduğunu aktarmaktadır.[56]

İtkânî, Bâbertî, Aynî ve İbn Kutluboğa gibi isimlerin öncülüğünde mahiyet ve kaplam açısından genişlediği anlaşılan *usul* kavramının bu yeni anlamı Kınalızâde'nin risalesiyle Hanefî çevrelerinde hızla yayılmış ve bu risaleden doğrudan veya dolaylı yolla nakille konuya dair bilgi veren Kefevî, Temîmî, Nablusî, Hamevî, Pîrîzâde, İbn Âbidîn, Leknevî ve Mercânî gibi meşhur simalar bu yeni tanım ve tasnifin yerleşmesinde önemli rol oynamışlardır. Bu konuda yapılan akademik çalışmalarda yer alan tanımların Kınalızâde'nin verdiği tanımlara göre şekillenmesinde, adı geçen kişilerin risaledeki tanımları olduğu gibi benimseyip aktarmalarının belirleyici olduğu söylenebilir.

9.2. *Mesâilü'n-nevâdir* ile *Gayru zâhiri'r-rivâye*nin Mahiyeti

Kınalızâde Ali Efendi *mesâilü'n-nevâdir*den bahsettiği ikinci başlık altında mezhep imamlarından aktarılan *zâhirü'r-rivâye* dışındaki mesâili üç grupta toplayıp bunların hepsini *nevâdir* olarak isimlendirmiş ve ilk iki grupta zikrettiği Şeybânî'nin diğer eserlerine aynı zamanda *gayru zâhiri'r-rivâye* denildiğini belirterek tıpkı kendisinden öncekilerin *mesâilü'l-usûl* ile *zâhirü'r-rivâye*yi eş anlamlı olarak tanımladığı gibi kendisi de *nevâdir* ile *gayru zâhiri'r-rivâye*yi eş anlamlı olarak tanımlamıştır. Böylece X. (XVI.) yüzyılın ikinci yarısında

55 Bk. Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 32; Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, s. 638.

56 Bk. Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, s. 638.

usul ile *zâhirü'r-rivâye*, *nevâdir* ile de *gayru zâhiri'r-rivâye* kavramları eş anlamlı olarak tanımlanmış ve mahiyet ve kaplam açısından erken dönemdekinden daha geniş bir *usul* ve *nevâdir* tanımı geliştirilmiştir.

Yukarıda geçtiği üzere *gayru zâhiri'r-rivâye* bir üst kavram olup altında iki farklı telif türü olan *emâlî* ve *nevâdir* yer almaktadır. Dolayısıyla *nevâdir*; *emâlî* eserlerini de içine alacak kadar geniş bir kavram değildir.

Erken dönemdeki kullanımına uygun olarak *nevâdir*i, "Hanefî mezhebi imamlarının *usul*de yer almayan mesâili ile bu mesâilin genelde talebeler tarafından kayıt altına alınması suretiyle oluşan eserleri ifade etmekte kullanılan bir kavram" olarak tarif edebiliriz.

Emâlî'yi Hanefî mezhebi özelinde Kınalızâde Ali Efendi'nin risalesinde de ifade ettiği üzere, "bir âlimin herhangi bir metne bağlı kalmaksızın ilgili konu hakkında kendi bilgi ve birikiminden hareketle talebelerine yazdırdığı mesâilden oluşan metinleri ifade etmekte kullanılan bir kavram" olarak tanımlayabiliriz.

Hanefî mezhebinde *emâlî* denilince kastedilen daha çok Ebû Yûsuf ve Şeybânî tarafından, -erken dönemdeki anlamıyla- *usul*e bağlı kalmadan hem *usul*de yer alan mesâili hem de orada geçmeyip ilk defa dile getirilen *nevâdir* olarak adlandırılan mesâili içerecek tarzda imla ettirilen eserlerdir.

Kınalızâde Ali Efendi *mesâilü'n-nevâdir* ve *gayru zâhiri'r-rivâye* olarak tanımladığı ikinci grup mesâili kendi içinde üçe ayırmış ve ilk kısımda, "Şeybâni'nin *zâhirü'r-rivâye* eserleri dışında telif ettiği eserler" diyerek, *er-Rakkıyyât*, *el-Keysâniyyât*, *el-Cürcâniyyât* ve *el-Hârûniyyât*'ı bu kısımda zikretmiştir. Bu eserlerin erken dönemde *nevâdir* eserleri arasında sayıldığına dair bir bilgiye ulaşamadık. *er-Rakkıyyât* daha çok Şeybânî'nin Rakka'da kadı iken yazdırdığı mesâili içeren bir *emâlî* eseri olarak bilinmektedir. *el-Keysâniyyât* ise talebesi Ebû Saîd Şuayb b. Süleyman el-Keysânî (ö. 204/820) tarafından rivayet edilen *el-Emâlî*'si olup çok az bir kısmı günümüze ulaşmış ve yayımlanmıştır.[57] Diğer taraftan Kınalızâde Ali Efendi'nin Şeybânî'ye ait olduğunu söylediği *el-Cürcâniyyât* ile *el-Hârûniyyât*'ın Şeybânî'ye ait olmadığı, *el-Cürcâniyyât*'ın Ebû Yûsuf'un talebelerinden Ali b. Sâlih el-Cürcânî'nin Ebû Yûsuf'tan yaptığı nakilleri içeren bir eser, *el-Hârûniyyât* müellifinin de Hasan b. Ziyâd olduğu Yılmaz tarafından tespit edilmiştir.[58] Ayrıca Kınalızâde Ali Efendi *emâlî* eserleri arasında sadece Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî*'sini zikretmiştir.

57 *Cüz' min'lemâlî li-Muhammed*, nşr. Hâşim en-Nedvî v.dğr., Haydarâbâd: Matbaatü Dâireti'l-maârifi'l-Osmâniyye, 1407/1986.

58 Bu iki kitabın gerçek müellifleri hakkındaki Yılmaz'ın tespitleri için bk. *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri*, s. 107-111.

Oysa Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî*'si kadar meşhur olmasa da Şeybânî'nin de *el-Emâlî*'si vardır. Yılmaz, çalışmasında Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *el-Emâlî*'lerini rivayet eden râvileri tespit etmiştir. Eserler günümüzde kayıp durumdadır.[59]

Kınalızâde Ali Efendi risalede birkaç *nevâdir* eseri zikretmekle yetinmiştir. Hanefî mezhebi *nevâdir* literatürüne dair yaptığım çalışmada tespit edebildiğim kadarıyla mezhep içinde Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Şeybânî, Züfer ve Muhammed b. Mukātil'in *nevâdir* rivayetlerini içeren on dokuz *nevâdir* eseri bulunmaktadır. Mevcut verilere göre İbn Mukātil'in *en-Nevâdir*'i ise tamamen kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplardan müteşekkildir. Eser, bu yönüyle diğer *nevâdir* eserlerinden ayrılmakta ve mezhep imamları dışında birinin görüşlerinin *nevâdir* adı altında toplanmasının ilk örneklerinden birini oluşturmaktadır. Bu sebeple İbn Mukātil'e ait görüşleri *nevâdir* adıyla toplayan bu eserin daha sonraları *fetâvâ* adıyla bilinecek olan literatüre dahil olduğunu söyleyebiliriz. *Nevâdir* eserlerinden Muallâ b. Mansûr'a ait *Nevâdirü Muallâ* müstakil olarak günümüze kadar ulaşmış ve yayımlanmıştır.[60] Şeybânî'ye ait *Nevâdirü's-savm* ise müstakil olmasa da *el-Asl*'ın içinde günümüze kadar gelmiştir.[61] Diğer *nevâdir* eserlerinin varlığına dair henüz bir bilgi yoktur.[62]

Sonuç olarak Kınalızâde Ali Efendi'nin *Tabakātü'l-mesâil* adıyla meşhur olan bu risalesi, mezhep mesâiline dair üç başlık altında zikrettiği temel kavramlara getirdiği tanımlar ve bunlara örnek olarak zikrettiği eserler açısından erken dönemle uyuşmayan bazı bilgiler içermekle birlikte Hanefî mezhebi mesâil tasnifine dair yazılmış tespit edilebilen ilk ve tek müstakil risale olması ve konu hakkında oluşan sonraki literatür üzerinde belirleyici bir rol oynaması açısından değerini hâlâ korumaktadır.

59 Geniş bilgi için bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri*, s. 23-53, 100-106.

60 Furat, *Muallâ b. Mansûr'un Nevâdir'i*.

61 Bk. Şeybânî, *el-Asl*, II, 205-10.

62 *Nevâdir* eserleri hakkında bilgi için bk. Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, s. 91-156; a.mlf., "Bir Mezhebin Yitik Kültürü", s. 1-36.

II. Risalenin Üç Farklı Versiyonunun Tahkikli Neşri

رسالة

طبقات المسائل

قنالي زاده علي چلبي

(ت. ٩٧٩هـ/١٥٧٢م)

[أُفرِدتْ من حاشيته على درر الحكام لمنلا خسرو (ت. ٨٨٥هـ/١٤٨٠م)، وقد كتبها شرحا لقول منلا خسرو: «ولم يذكر حكمه في ظاهر الرواية»]

{مطلب: في بيان كتب ظاهر الرواية وغير ظاهر الرواية وأصحابها}[١]

إنَّ مسائلَ أصحابنا على ثلاثة أصناف:

الصنف الأول: ما روي عن علمائنا المتقدمين -وهم أصحاب المذهب- أبي حنيفة والإمامين وزفر والحسن بن زياد في الروايات الظاهرة عنهم، أي المتواترة أو المشهورة عنهم. وهي ما في **المبسوط**، و**الجامعين الصغير والكبير**، و**السير الصغرى والكبرى**، و**الزيادات**. وتسمى هذه "ظاهر الرواية" و"الأصل".[٢]

الصنف الثاني: ما روي عنهم بروايات غيرِ ظاهرةٍ، مثل: **الجرجانيات** و**الكيسانيات** و**الرقيات** المنسوبة إلى محمد، وكتاب **المجرد** المنسوب إلى الحسن بن زياد، وروايات مفردة عنهم، كرواية ابن سماعة والمعلى وغيرهم. وسُمِّي[٣] هذه "غير ظاهر الرواية" و"النوادر".

---

١ ما بين { } من هامش "و".

٢ ش ج و - وتسمى هذه ظاهر الرواية والأصل. وهذه العبارة تأتي في "ي" و"ق" بعد قوله: «والكيسانيات». وهي أيضا على هامش "ش"، وهي نسخة مقابلة. فالصحيح إثباتها في المتن في هذا الموضع بعد ذكر كتب ظاهر الرواية كما في "د" وإن كانت متأخرة؛ لأن قنالي زاده سمَّى الصنفَ الثانيَ والصنفَ الثالثَ فالمناسب أن يسمي الصنف الأول أيضا.

٣ د: ويسمى.

الصنف الثالث: مسائلُ لم تُرْوَ عنهم لا في ظاهر الرواية ولا في غير ظاهر الرواية، فاضْطرَّ العلماء المتأخرون، واجتهدوا فيها مثل محمد بن سلمة، ونصير[٤] بن يحيى، ومحمد بن مقاتل، وأبي سعد[٥] الإسكاف، وأبي القاسم الصفار،[٦] وأبي جعفر الهندواني، وأضرابهم.

وأوَّلُ مَن جمعَها في كتابٍ[٧] الإمامُ أبو الليث السمرقندي، جمعَها في **كتاب النوازل وكتاب العيون**. ثم جمعَهما[٨] الصدرُ الشهيد في **واقعاته**، وضمَّ إليها **واقعات** الإمام الناطفي، و**فتاوى أهل سمرقند**، و**فتاوى أبي بكر محمد بن الفضل**، فتَرجَمَ عمَّا في **النوازل** بـ«باب النون»، وعمَّا في **العيون** بـ«باب العين»، وعمَّا في **الواقعات** بـ«باب الواو»، وعمَّا في **فتاوى أهل سمرقند** بـ«باب السين»، وعمَّا في **فتاوى أبي بكر محمد بن الفضل** بـ«باب الباء». وهي المراد بـ"الفتاوى" حيثما[٩] وقع في **الخلاصة**.

على أن هذا الصنف من المسائل يسمى "الفتاوى"؛ لأن جميعها وَقَعت بالفتوى، بخلاف الأوَّلَيْنِ؛ فإنَّ غالبها بطريق الوضع والفرض.

والمتأخرون من أئمتنا لم[١٠] يميزوا في فتاواهم وجوامعهم بين هذه الأصناف؛ بل أوردوها مختلطة؛ إلا صاحب[١١] **المحيط السرخسي**؛ فإنه ميَّزَها فأوْرَدَ مسائلَ الأصل أوَّلًا ثم النوادر -ومنها **المنتقى**- ثم الفتاوى بهذه[١٢] العبارات، وهو صنع[١٣] حسن، رحمه الله تعالى.

---

٤ ش و: نصر.

٥ والصحيح أنه أبو بكر الإسكاف محمد بن أحمد البلخي (ت. ٣٣٦هـ/٩٤٧؟). انظر: **الجواهر المضية** للقرشي، ٧٦/٤، ١٦/٥-١٧. وقال في باب التواريخ من **كتاب النوازل** لأبي الليث السمرقندي (٣٦٧و) أنه مات سنة ٣٣٣هـ (٩٤٤م؟)

٦ ق – الصفار.

٧ ش و: في كتابه.

٨ ي ق و: جمعها.

٩ ش و: حيث.

١٠ ق – لم.

١١ و – صاحب.

١٢ و: هذه.

١٣ ش و: صنيع.

واعلم: أن المتون كـ**القدوري** و**الكنز** و**الوافي** وغيرها مخصوصةٌ بالصنف الأول أعني مسائلَ ظاهر الرواية إلا نادرًا من النوادر والفتاوى؛ بخلاف الفتاوى والجوامع، مثل **فتاوى قاضي خان** و**الخلاصة**؛ فإنها تَشمَل جميعَ الأصناف؛ لكنَّ الغالبَ فيها أيضا الصنفُ الأخيرُ.

فاحتفظ بهذه الفوائد؛ فإنها لا توجد لغيرنا، والله الموفق.

رسالة
طبقات المسائل
قنالي زاده علي چلبي
(ت. ٩٧٩هـ/١٥٧٢م)

[الإبرازة الأولى من الرسالة مستقلةً، وهي تتألف من قسمين منفصلين]

[القسم الأول]

{مطلب: مِن جمع علي چلبي حنائي زاده رحمه الله، وقد جمَعها من خط الشيخ قاسم بن قطلوبغا}[١٤]

اعلم -وفَّقك الله- أنَّ مسائلَ أصحابنا[١٥] رحمهم الله على ثلاثِ طبقاتٍ:

الأولى: "مسائل الأصول" وتسمَّى "ظاهر الرواية" أيضا، وهي مسائلُ رُويت عن أصحاب المذهب، وهم أبو حنيفة وأبو يوسف ومحمد رحمهم الله تعالى، ويقال لهم: "العلماء الثلاثة". وقد يلحق بهم زفر والحسن وغيرهما ممَّن أخذ عن أبي حنيفة؛ لكنَّ المقالَ الشائعَ في ظاهر الرواية أن يكون قولَ الثلاثة أو قولَ بعضهم.[١٦]

ثم هذه المسائل التي تسمَّى بظاهر الرواية والأصل هي ما وُجد في كتب محمد التي هي **المبسوط** و**الزيادات** و**الجامع الصغير** و**الجامع الكبير** و**السير**. وإنَّما سمِّيت بظاهر الرواية؛ لأنها رُويت عن محمد بروايات الثقات، فهي ثابتةٌ عنه إمَّا متواترةً أو مشهورةً.

الثانية: "مسائل النوادر"، وهي[١٧] مسائل مروية عن أصحاب المذهب المذكورِينَ؛ لكن لا في الكتب المذكورة؛ بل:

---

١٤ ما بين { } من نسخة "ت"، ولا يوجد في سائر نسخ الرسالة.

١٥ ف م + الحنفية.

١٦ {ج} {د} - لكن المقال الشائع في ظاهر الرواية أن يكون قول الثلاثة أو قول بعضهم.

١٧ ف – الثانية مسائل النوادر وهي.

[١] إمَّا في كتبٍ أُخَرَ لمحمد غيرها،[١٨] كـ**الكيسانيات** و**الهارونيات** و**الجُرجانيات** و**الرَقِّيَّات**. وإنَّما قيل لها "غير ظاهر الرواية"؛ لأنها لم تُروَ عن محمدٍ بروايات ظاهرةٍ ثابتةٍ صحيحةٍ كالكتب الأولى.

[٢] وإمَّا في كتبِ غيرِ[١٩] محمد، ككتاب **المجرد** للحسن بن زياد وغيره.

ومنها: كُتب الأمالي المروية عن أبي يوسف. الأمالي: جمع إملاء، وهو أن يقعُدَ العالمُ وحولَه تلامذتُه بالمَحابير والقراطيس، فيقول بما[٢٠] فتح الله عليه عن ظهر قلبه، ويكتبه التلامذةُ، ثم يجمعون ما يكتبونه في المجالس ويصير كتابا، فيسمونه "الإملاءَ" و"الأمالي". وكان ذلك عادةَ العلماء[٢١] السلف من الفقهاء والمُحَدِّثين وأصحاب العربية، فاندرست[٢٢] لذهاب العلم وأهله، وإلى الله المصير.[٢٣]

[٣] وإمَّا بروايات مُفرَدَةٍ، مثلَ رواية ابن سماعة، ومعلى بن منصور، وغيرهما في مسائلَ معيَّنةٍ.

الثالثة: "الفتاوى" وتسمَّى "الواقعات" أيضا، وهي مسائلُ استنبطَها المجتهدون المتأخرون لَمَّا سئل عنهم،[٢٤] ولم يجِدوا فيها روايةً عن أصحاب المذهب. وهم أصحاب أبي يوسف ومحمد وأصحابُ أصحابهما، وهلُمَّ جرًّا، وهم كثيرون، وموضعُ[٢٥] ضبطهم كتبُ الطبقات لأصحابنا.

وغالبُ مَن يُنقَل عنهم المسائلُ: أصحابُ أصحابِ[٢٦] أبي يوسف ومحمد،[٢٧] كمحمد بن سلمة، ونصير بن يحيى، وأبي القاسم الصفار. ومن أصحاب

---

١٨ ت: غير ظاهر الرواية.

١٩ ت + كُتُب.

٢٠ ت: ما.

٢١ ف خ: عادة لعلماء.

٢٢ ف ن خ: واندرست.

٢٣ ت – وإلى الله المصير.

٢٤ ت: لما سئلوا عنها. وهو الصحيح.

٢٥ ت: موضع.

٢٦ خ – أصحاب.

٢٧ ن خ – ومحمد؛ ف – أصحاب أصحاب أبي يوسف ومحمد.

أبي يوسف؛ مثل عصام بن يوسف، وابن رستم. ومن أصحاب محمد، مثلَ أبي حفص البخاري وكثيرين.[٢٨] وقد يتَّفِق لهؤلاء العلماء أن يخالفوا أصحابَ المذهب[٢٩] لدلائلَ وأسبابٍ ظهرت[٣٠] بعدهم.

وأوَّلُ كتابٍ جُمِعَ في فتاوَاهم **كتاب النوازل** للفقيه أبي الليث السمرقندي رحمه الله؛ فإنه جمعَ صوَرَ فتاوَى جماعةٍ من المشايخ ممن أدركهم أو لم يدركهم بقوله: «سئِل أبو القاسم في رجل كذا وكذا، فقال: كذا وكذا»، «سئِل محمد بن سلمة عن رجل كذا وكذا، فقال: كذا وكذا»،[٣١] وهكذا. ثم جمَع المشايخُ بعدَه كتبًا أُخَر في الفتاوى، كـ**مجموع النوازل**، و**الواقعات** للناطفي، و**الواقعات** للصدر الشهيد. ثم جمع المتأخرون هذه المسائلَ في فتاواهم وكتبِهم مختلطةً غيرَ مميَّزَة، كما في **جامع قاضيخان** و**الخلاصة** وغيرهما. وميَّز بعضُهم، كما في كتاب **المحيط** لرضي الدين السرخسي؛ فإنه يذكر أوَّلًا مسائلَ الأصول ثم النوادر ثم الفتاوى، ونِعْمَ ما فعَل!

واعلم أن مِن كُتُب مسائل الأصول كتابَ **الكافي** للحاكم الشهيد، وهو كتاب معتمد في نقل المذهب، شرَحه[٣٢] جماعةٌ من المشايخ؛ منهم الإمام شمس الأئمة السرخسي وهو **مبسوط السرخسي**، والإمام القاضي الإسبيجابي وغيرهما. ومن كتب المذهب **المنتقى** له أيضا، إلا أن فيه بعضَ النوادر؛ ولهذا يذكره صاحب **المحيط** بعد[٣٣] ذكر النوادر مُعَنْوَنًا بـ**المنتقى**. ولا يوجد **المنتقى** في هذه الأعصار.

واعلم أيضا أن نُسَخ **المبسوط** المروي عن محمد متعدِّدةٌ، وأظهرُها **مبسوط** أبي سليمان الجوزجاني، وشرَحَ **المبسوطَ** المتأخرون، مثلَ شيخ الإسلام أبي

٢٨ ت – وكثيرين؛ ط ف م ن خ: وكثير بن نافع. وفي نسخة عاطف أفندي (٢٨٢٥)، جوروم حسن باشا (١٥١٢)، قسطموني (٣٣٧٤) من مجموعة {ب}: وكثير بن الفضل. والمثبت (وهو قوله: وكثيرين) من سائر النسخ في مجموعة {ب}.

٢٩ ط ف خ: المذاهب.

٣٠ ت + لهم.

٣١ ن – سئِل محمد بن سلمة عن رجل كذا وكذا، فقال: كذا وكذا؛ ط – فقال كذا وكذا.

٣٢ ت ط خ: وشرَحه.

٣٣ ت: فقد.

بكر المعروف[٣٤] بخواهر زاده، ويسمى **المبسوط البكري**،[٣٥] والصدر الشهيد، وغيرهما، ومبسوطاتهم شروحٌ حقيقةً[٣٦] ذكروها مختلطةً بـ**مبسوط** محمد، كما فعل شُرَّاح **الجامع الصغير**، مثل فخر الإسلام وشيخ الإسلام وقاضيخان وغيرهم، وقد يقال: «ذكره قاضيخان في **الجامع الصغير**» والمرادُ شرحُه، وكذا في غيره. فاعلم ذلك.[٣٧]

---

٣٤ ت: مثلَ شيخ الإسلام المسمى.

٣٥ ت – البكري.

٣٦ ت: شروحٌ في الحقيقة.

٣٧ ت – فاعلم ذلك. | في آخر نسخة عاطف أفندي (٢٨٢٥)، جوروم حسن باشا (١٥١٢)، قسطموني (٣٣٧٤)، برينستون (٢٢٥ي)، ولي الدين (٣٢٣٦): «فاعلم ذلك؛ فإنه من اللوازم المهمة في مطالعة **الهداية** وفي غيره من الكتب الفقهية»؛ وفي آخر ن خ: «فاعلم بذلك من **الطبقات السنية** لتقي الدين ناقلا عن المولى المرحوم/المرقوم».

[القسم الثاني][٣٨]

من فوائد علي چلبي المذكور أيضا

مطلب: [فيما نقل عن المشايخ من الفتاوى]

ما نقل عن مشايخنا في الكتب: إما اجتهادات؛ وإما تخريجات أقوال العلماء المتقدمين؛ فإنه قد يكون قول العلماء المتقدمين محتملا لوجهين، فيُخرِّجها بعضُ المشايخ على وجهٍ، وبعضُهم على وجهٍ آخر؛ وإما اختيارات وترجيحات لأقوال المتقدمين، كما يقال: «هذا القول اختاره مشايخُ ما وراء النهر»، و«أفتى بهذا مشايخُ سمرقند».

والغالب على القُدماء منهم الاجتهادُ والتخريجُ، وهم الذين كانوا فيما بين مائتين إلى أربعمائة من الهجرة. والغالب على المتأخرين منهم –وهم الذين كانوا بعد أربعمائة– الترجيحُ فقط.

[مطلب: في تأليف كتب المبسوط]

واعلم: أن محمدًا ألَّفَ كتبَ **المبسوط** مفرَدةً أوَّلًا؛ مثلًا ألَّفَ مسائلَ الصلاة وسماها **كتاب الصلاة**، ومسائلَ البيوع وسماها **كتاب البيوع**، وكذا الأيمان والإكراه وغيرهما، ثم جمعت فصارت **مبسوطا**، وبقي ترجمة الكتاب لكل من المسائل المذكورة، فقيل: **كتاب الصلاة**، و**كتاب الزكاة**، وهكذا. وهذا هو المراد من قولهم: «قال محمد رحمه في **كتاب الإقرار**»، وكذا «في **كتاب الدعوى**». انتهى.

---

٣٨ هذا القسم يأتي في "ت" من مجموعة {ب} بين ١٩٤ظ – ١٩٥و، فلا يوجد مستقلا في غير هذه النسخة؛ ولكن ما في هذا القسم من المعلومات تتضمنها نسخ الرسالة من مجموعتي {ج} و{د}. ولعل قنالي زاده علي چلبي قد أدرج ما في هذا المطلب في رسالته حين حرَّرها مرة أخرى، وهو موجود في نسخ مجموعتي {ج} و{د}، كما بينا في الدراسة عند ذكر مراحل تأليف الرسالة ونُسَخها، وكما ستَرَوْنه في الإبرازة النهائية للرسالة.

[فوائد من نسخة "ت"][٣٩]

مطلب: [في ظاهر الرواية]

ثم إذا كانت [المسألة] مذكورة في هذه الكتب: الأصول الأربعة المتقدمة[٤٠] أو في أحدها يطلق عليها أنها "ظاهر الرواية"، ولا يشترط في الإطلاق أن يكون مذكورا في جميعها. ثم إذا أطلق "ظاهر الرواية" ولم يتقدم[٤١] خلاف بين الأئمة الثلاثة فالظاهر أنه عنهم بغير خلاف، وإن تقدم يكن[٤٢] لأحدهم أو لاثنين منهم. يعرف ذلك بقرينة المقام وسباق الكلام وسياقه.

كذا سُمِع من المشايخ، ووجد بخط الشيخ قاسم بن قطلوبغا رحمه الله.

مطلب: [في المراد بظاهر الرواية وغير ظاهر الرواية]

المراد من "رواية الأصول" وهي "ظاهر الرواية"؛ رواية **الجامع الصغير** و**الجامع الكبير** و**المبسوط**، ومن "غير رواية الأصول" وهي "غير ظاهر الرواية"؛ رواية **النوادر** و**الأمالي** و**الرقيات** و**الكيسانيات** و**الهارونيات**، وغيرها.[٤٣]

---

٣٩ تأتي هذه الفوائد في نسخة "ت" من مجموعة {ب} بعد ما انتهى القسم الأول من الرسالة (١٨٧ظ). وهي ليست من كلام قنالي زاده علي چلبي، ولكن أضفناها إلى آخر الرسالة لمنسابتها لموضوع الرسالة.

٤٠ وهي: **المبسوط** و**الجامع الصغير** و**الجامع الكبير** و**الزيادات**.

٤١ ت: ولم يتعذر.

٤٢ ت: لكن.

٤٣ انظر: **غاية البيان** للإتقاني، الرقم ٣٦٨، ٣٩٤و؛ **العناية** للبابرتي، ٣٧١/٨.

رسالة
طبقات المسائل
قنالي زاده علي چلبي
(ت. ٩٧٩هـ/١٥٧٢م)

[الإبرازة النهائية للرسالة مستقلةً بعد المزج بين القسمين السابقَين]

بسم الله الرحمن الرحيم

اعلم -وفَّقك الله- أنَّ مسائلَ أصحابنا الحنفيَّةِ على ثلاثِ طبقاتٍ:

الأولى: "مسائل الأصول" وتسمَّى "ظاهر الرواية" أيضا، وهي مسائلُ مرويةٌ عن أصحاب المذهب، وهم أبو حنيفة وأبو يوسف ومحمد رحمه الله تعالى، ويسمَّون[٤٤] "العلماء الثلاثة"، ويُلحَق بهم زفر والحسن بن زياد وغيرُهما مِمَّن أخَذ من أبي حنيفة، ويسمَّى هؤلاء "المتقدمين".

ثم هذه المسائل التي سميت بـ"مسائل الأصل" و"ظاهر الرواية" هي ما وُجِد في كتب محمد التي هي **المبسوط** و**الزيادات**[٤٥] و**الجامع الصغير**[٤٦] و**الجامع الكبير** و**السير**. إنما سميت بـ"ظاهر الرواية"؛ لأنها رويت عن محمد برواية الثقات، فهي إمَّا متواترةٌ أو مشهورةٌ عنه.[٤٧]

---

٤٤ {ج}: ويسمى.

٤٥ في هامش ن م د من مجموعات {ب} و{ج} و{د}: «إن محمدا افتتح **كتاب الزيادات** بباب المأذون مخالفا لترتيب سائر الكتب تبركا بما أملى به أبو يوسف؛ فإن محمدا أخذ ما أملى وبيَّنَ أبو يوسف بابًا بابًا وجعله أصلا، وزاد عليه من عنده ما يتم به تلك الأبواب فكان أصل الكتاب من تصنيف أبي يوسف، وزياداتُه من تصنيف محمد؛ ولذلك سماه **كتاب الزيادات**، وكان ابتداء إملاء أبي يوسف في هذا الكتاب من باب المأذون ولم يغيره محمد تبركا به، ثم رتبها الزعفراني على هذا الترتيب الذي هي عليه اليوم. من كفالة **العناية** باب كفالة الرجلين [للبابرتي، ٢٢٦/٧]».

٤٦ {د} – والجامع الصغير. والتصحيح من مجموعات {أ} و{ب} و{ج}.

٤٧ في هامش م ن خ ص من مجموعتي {ب} و{ج}: «ظاهر الرواية لا يلزم أن يكون مذكورا في الأصول؛ فإن استلام الركن اليماني حسن في ظاهر الرواية، ذكره في **الهداية**، ولم يذكره في **الأصل**، ذكره في **الذخيرة**. كمال باشا زاده».

الثانية: "مسائل النوادر"، وهي مسائلُ مرويَّةٌ عن أصحاب المذهب المذكورِينَ؛ لكن لا في الكتب المذكورة؛ بل:

[١] إمَّا في كتبٍ غيرِها نُسِبت إلى محمد، كـ**الكيسانيات**[٤٨] و**الهارونيات**[٤٩] و**الجرجانيات**[٥٠] و**الرقيات**.[٥١]

[٢] وإمَّا برواية[٥٢] مُفرَدَةٍ، مثلَ روايةِ ابن سماعة، وروايةِ معلى بن منصور، وغيرهما من مسائلَ معيَّنةٍ.[٥٣]

وإنما قيل لها: "غير ظاهر الرواية"؛ لأنها لم تُروَ عن محمد رواياتٍ ظاهرةٍ ثابتةٍ صحيحةٍ كالكتب الأولى.

[٣] وإما في كتبِ غيرِ محمد، ككتاب **المجرد** للحسن بن زياد، وكُتُب **الأمالي**

---

٤٨ **الكيسانيات**: هي ما رواه شعيب بن سليمان الكيساني من **أمالي** محمد بن الحسن. الكتاب مفقود إلا جزءًا صغيرا منه طبع بحيدر آباد.

٤٩ **الهارونيات** أو **الهاروني**: هذا الكتاب ليس من كتب محمد بن الحسن؛ بل هو من كتب الحسن بن زياد، وللحسن كتابٌ آخرُ مسمىً **بالمأمونية** و**المأخوذ به** أيضا. نقل الناطفي عن هذين الكتابين في **الأجناس** في مواضع. ذكر الحسن بن زياد في **الهاروني** أقوالَ أبي حنيفة وأبي يوسف وزفر وتخريجاته على أقوالهم، وذكر أحيانا قولَ نفسه، ولم يذكر قولَ محمد في أيّ مسألة. انظر: **الأجناس** للناطفي، ١/١٥٩، ٣٠٩، ٣١٠، ٣١١، ٣٩٤، ٤٤٧، ٢/٩٠، ٢١٦، ٢٩١. انظر ما كتبه أوقان قدير يلماز عن مؤلف هذا الكتاب: Yılmaz, *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürü-nün Kayıp Eserleri*, s. 107-110؛ وانظر أيضا: Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, s. 94-95

٥٠ **الجرجانيات**: هذا الكتاب أيضا ليس من كتب محمد بن الحسن؛ بل هو ما رواه علي بن صالح الجرجاني عن أبي يوسف. نقل الناطفي عن هذا الكتاب أقوالَ أبي يوسف وأبي حنيفة. قائلا: «وفي **الجرجانيات** رواية علي بن صالح». انظر: **الأجناس** للناطفي، ١/٣٢٤، ٣٤٧، ٣٦٩، ٣٧٠، ٥٠٣، ٢/١٩٥. انظر ما كتبه أوقان قدير يلماز عن مؤلف هذا الكتاب: Yılmaz, *İlk Tedvin Döne-minde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri*, s. 110؛ وانظر أيضا: Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, s. 95-96.

٥١ **الرقيات**: اسمُ كتاب أملاه محمد بالرقة حين كان قاضيا بها. انظر: **غمز عيون البصائر** للحموي، ١/١٥٣. وانظر أيضا: Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, s. 96

٥٢ {ج}: بروايات.

٥٣ وقوله: «وإما بروايات مفردة مثل رواية ابن سماعة ورواية معلى بن منصور وغيرهما في مسائل معينة» يأتي في مجموعتي {ب} و{ج} بعد انتهاء قوله: «وإما في كتب غير محمد ككتب المجرد ...».

لأصحاب أبي يوسف وغيرهم. و"الأمالي" جمع الإملاء،[٥٤] وهو[٥٥] أن يقعُدَ العالمُ وحولَه تلامذته بالمَحابير والقراطيس، فيتكلم العالم بما فتح الله عليه من العلم ويكتبه التلامذةُ، ثم يجمعون ما يكتبونه في المجالس فيصير كتابا، ويسمونه الإملاءَ والأمالي. وكان ذلك عادة السلف من الفقهاء والمُحَدِّثين وأهل العربية وغيرها في علومهم، فاندرست لذهاب العلم والعلماء، وإلى الله المصير، وعلماء الشافعية يسمون مثله "التعليقة".[٥٦]

الثالثة: "الفتاوى" و"الواقعات" وهي مسائلُ استنبطَها المجتهدون المتأخرون لَمَّا سئلت عنهم، ولم يجِدوا فيها روايةً عن أصحاب المذهب المتقدمين.

وهم أصحاب أبي يوسف ومحمد[٥٧] وأصحاب أصحابهما،[٥٨] وهلُمَّ جرًّا إلى أن ينقرضَ عصرُ الاجتهاد. وهم كثيرون، وموضعُ معرفتِهم كُتُب الطبقات لأصحابنا، وكُتُب التواريخ.

فمن أصحاب أبي يوسف ومحمد: مثل عصام بن يوسف،[٥٩] وابن رستم،[٦٠] ومحمد بن سماعة،[٦١] وأبي[٦٢] سليمان الجوزجاني،[٦٣] وأبي[٦٤] حفص

٥٤ {ج} – والأمالي جمع الإملاء.

٥٥ {ج}: والإملاء هو.

٥٦ پ: التعليقية.

٥٧ {ج}: وأصحاب محمد.

٥٨ پ: وأصحاب أبي يوسف.

٥٩ أبو عصمة عصام بن يوسف البلخي (ت. ٢١٠هـ/٨٢٥م). من أصحاب أبي يوسف. انظر: **الجواهر المضية** للقرشي، ٢/٥٢٧-٥٢٨؛ **الفوائد البهية**، ص ١١٦.

٦٠ أبو بكر إبراهيم بن رستم المروزي (ت. ٢١١هـ/٨٢٧م). من أصحاب محمد بن الحسن، روى عنه الأمالي، وله النوادر. انظر: **الجواهر المضية** للقرشي، ١/٨٠-٨٢؛ **الفوائد البهية** للكنوي، ص ٩.

٦١ أبو عبد الله محمد بن سماعة التميمي (ت. ٢٣٣هـ/٨٤٨م). من أصحاب أبي يوسف ومحمد، روى عنهما الكتب والأمالي والنوادر. وهو الوحيد الذي روى النوادر عن أبي يوسف ومحمد في كتابين مستقلين. انظر: **الجواهر المضية** للقرشي،٣/١٦٨-١٧٠؛ **الفوائد البهية** للكنوي، ص١٧٠.

٦٢ ر هـ: ابن.

٦٣ أبو سليمان موسى بن سليمان الجوزجاني (ت. بعد ٢٠٠هـ/٨٠٦م). من أصحاب محمد بن الحسن وأبي يوسف، وهو أشهر الرواة لكتب محمد، وروى عنهما الأمالي، وله **النوادر**. انظر: **الجواهر المضية** للقرشي، ٣/٥١٨-٥١٩؛ **الفوائد البهية** للكنوي، ص ٢١٦.

٦٤ ر هـ: ابن.

البخاري،[٦٥] وغيرِهم. ومن أصحاب أصحابهما ومَن بعدَهم: مثل محمد بن سلمة،[٦٦] ومحمد بن مقاتل،[٦٧] ونصير بن يحيى،[٦٨] وأبي نصر القاسم بن سلام.[٦٩] وقد يتَّفِق لهم أن يخالفوا أصحابَ المذهب لدلائلَ ظهرت لهم بعدَهم.

وأوَّلُ كتابٍ جُمِعَ في فتاوَاهم فيما بلغنا **كتاب النوازل** للفقيه أبي الليث السمرقندي؛[٧٠] فإنه جمعَ صُوَرَ فتاوَى جماعةٍ من المشايخ بقوله: «سئِل نصير بن يحيى في رجل كذا وكذا، فقال كذا وكذا»، «سئِل أبو القاسم[٧١] عن رجل كذا وكذا، فقال كذا».[٧٢] وهكذا، ثم جمَع المشايخُ بعدَه كتبًا أُخَرَ، كـ**مجموع النوازل**[٧٣]

---

٦٥ أبو حفص الكبير أحمد بن حفص البخاري (ت. ٢١٧هـ/٨٣٢م)، شيخ ما رواء النهر، من أصحاب محمد بن الحسن، وله اختيارات يخالف فيها جمهور الأصحاب. انظر: **الجواهر المضيئة** للقرشي، ١٦٦/١-١٦٧؛ **الفوائد البهية** للكنوي، ص ١٨.

٦٦ أبو عبد الله محمد بن سلمة (ت. ٢٧٨هـ/٨٩١م). من كبار فقهاء بلخ، تفقه على أبي سليمان الجوزجاني وعلى شداد بن حكيم، وأخذ عنه أبو بكر الإسكاف. انظر: **الجواهر المضية** للقرشي، ١٦٢/٣-١٦٣؛ **الفوائد البهية** للكنوي، ص ١٦٨.

٦٧ أبو عبد الله محمد بن مقاتل الرازي (ت. ٢٤٨هـ/٨٦٢م). قاضي الري، من أصحاب محمد بن الحسن، وله **النوادر**. انظر: **الجواهر المضية** للقرشي، ٣٧٢/٣؛ **الفوائد البهية** للكنوي، ص ٢٠١.

٦٨ نصير بن يحيى البلخي (ت. ٢٦٨هـ/٨٨١م). من كبار فقهاء بلخ، تفقه على أبي سليمان الجوزجاني. انظر: **الجواهر المضية** للقرشي، ٥٤٦/٣؛ **الفوائد البهية** للكنوي، ص ٢٢١.

٦٩ والصحيح أنه أبو نصر محمد بن محمد بن سلام البلخي (ت. ٣٠٥هـ/٩١٧م). من كبار فقهاء بلخ، تفقه على محمد بن سلمة ونصير بن يحيى. انظر: **الجواهر المضية** للقرشي، ٣٢٦/٣؛ **الفوائد البهية** للكنوي، ص ١٦٨.

٧٠ أبو الليث نصر بن محمد السمرقندي (ت. ٣٧٣هـ/٩٨٣م). تفقه على أبي جعفر الهندواني عن أبي القاسم الصفار عن نصير بن يحيى عن محمد بن سماعة عن أبي يوسف. انظر: **الجواهر المضية** للقرشي، ٥٤٤/٣-٥٤٥؛ **الفوائد البهية** للكنوي، ص ٢٢٠.

٧١ أبو القاسم أحمد بن عصمة الصفار البلخي (ت. ٣٢٦هـ/٩٣٨م). أخذ عن نصير بن يحيى عن محمد بن سماعة عن أبي يوسف. وكان إماما كبيرا إليه الرحلة ببلخ. انظر: **الفوائد البهية** للكنوي، ص ٢٦.

٧٢ پ – سئل أبو القاسم عن رجل كذا وكذا فقال كذا.

٧٣ **مجموع النوازل والحوادث والواقعات** لأحمد بن موسى الكشي (ت. في حدود ٥٥٠هـ/١١٥٥م). جمع فيه من الفتاوى: **فتاوى** أبي الليث السمرقندي، و**فتاوى** أبي بكر محمد بن الفضل، و**فتاوى** أبي حفص الكبير، وغير ذلك. انظر: **كشف الظنون** لكاتب چلبي، ١٦٠٦/٢.

و**الواقعات** للناطفي[٧٤] و**الواقعات**[٧٥] للصدر الشهيد.[٧٦] ثم ذكر المتأخرون هذه الطبقاتِ الثلاثَ من المسائل في كتبهم مختلطةً غيرَ مميَّزَة كما في **جامع قاضيخان**[٧٧] و**الخلاصة**.[٧٨] وميَّز بعضُهم كما في كتاب **المحيط** لرضي الدين السرخسي؛[٧٩] فإنه ذكر[٨٠] أوَّلًا مسائلَ الأصول، ثم مسائل النوادر،[٨١] ثم مسائل الفتاوى، ونعم ما فعل!

فحيثما يُطلقَ في كتبنا[٨٢] "المشايخُ المتأخِّرون" فالمراد: ما ذكرنا. وما نقل عنهم في الكتب:

[١] إما الاجتهادات كما نقلنا.

[٢] وإما تخريجات أقوال العلماء المتقدمين؛ فإنه قد يكون قول المتقدمين محتملًا لوَجهَيْن، فيُخرِّجها بعضُ المشايخ على وجهٍ، وبعضُهم على وجهٍ آخر.

---

٧٤ أبو العباس أحمد بن محمد بن عمر الناطفي (ت. ٤٤٦هـ/١٠٥٤م). وهو أحد الفقهاء الكبار وأحد أصحاب الواقعات والنوازل. انظر: **الجواهر المضية** للقرشي، ٢٩٧/١-٢٩٨؛ **الفوائد البهية** للكنوي، ص ٣٦.

٧٥ في هامش ط م خ ص من مجموعتي {ب} و{ج}: «وأجمعها **الواقعات** للصدر الشهيد، وقد جعلها على أبواب؛ باب النون يريد به مسائل **النوازل**، باب العين يريد به مسائل **العيون**، باب السين يريد به **فتاوى أهل السمرقند**، باب الواو يريد به **واقعات الناطفي**». «منه». | وقد ذكر المؤلف **الواقعات** للصدر الشهيد بأتم من ذلك عند ذكرها في حاشيته على **الدرر**. انظر: ص ٢٢١.

٧٦ أبو محمد الصدر الشهيد حسام الدين عمر بن عبد العزيز بن عمر بن مازه البخاري (ت. ٥٣٦هـ/١١٤١م). كان من كبار الأئمة وأعيان الفقهاء. وله **الفتاوى الصغرى والكبرى**. انظر: **الجواهر المضية** للقرشي، ٦٤٩/٢-٦٥٠؛ **الفوائد البهية** للكنوي، ص ١٤٩.

٧٧ والمراد بالجامع: الفتاوى التي جمعها قاضيخان في كتابه المعروف بـ**فتاوى قاضيخان**، وهو الحسن بن منصور الأوزجندي (ت. ٥٩٢هـ/١١٩٦م). انظر: **الجواهر المضية** للقرشي، ٩٣/٢-٩٤؛ **الفوائد البهية** للكنوي، ص ٦٤-٦٥.

٧٨ **خلاصة الفتاوى** لطاهر بن أحمد البخاري (ت. ٥٤٢هـ/١١٤٧). انظر: **كشف الظنون** لكاتب چلبي، ٧١٨/١.

٧٩ أبو عبد الله برهان الإسلام محمد بن محمد رضي الدين السرخسي (ت. ٥٧١هـ/١١٧٦م). مصنف **المحيط**، أخذ العلم عن الصدر الشهيد حسام الدين. انظر: **الجواهر المضية** للقرشي، ٣٥٧/٣-٣٥٩؛ **الفوائد البهية** للكنوي، ص ١٨٨-١٩١.

٨٠ {ج}: يذكر.

٨١ پ – ثم مسائل النوادر.

٨٢ پ: كتب.

[٣] وإما اختيارات وترجيحات لأقوال[٨٣] المتقدمين، كما يقال: «هذا القول اختاره[٨٤] مشايخُ ما وراء النهر، و«أفتى بهذا مشايخُ سمرقند».

والغالب على القُدماء منهم الاجتهادُ والتخريجُ، وهم الذين كانوا فيما بين مائتين إلى أربعمائة من الهجرة. والغالب على المتأخرين منهم، وهم الذين كانوا بعد أربعمائة: الترجيحُ.[٨٥]

واعلم أن من[٨٦] كتب مسائل الأصول كتاب **الكافي** للحاكم الشهيد،[٨٧] وهو كتاب معتمد في نقل المذهب، شرَحه جماعةٌ من المشايخ، منهم شمس الأئمة السرخسي وهو المشهور بـ**مبسوط السرخسي**؛ بل هو المراد إذا أُطلِق **المبسوط** في شروح **الهداية** وغيرها، وشرحه الإمام الإسبيجابي[٨٨] أيضا. ومن كتب المذهب **المنتقى** للحاكم الشهيد أيضا، وفيه النوادر أيضا؛ ولهذا يذكره رضي الدين في **المحيط** بعد نقل النوادر، ولا يوجد **المنتقى** في هذه الأعصار.

واعلم أن نسخ **المبسوط** المروية عن محمد متعددة، وأظهرها **مبسوط** أبي سليمان الجوزجاني، وشرحَ المبسوطَ جماعةٌ من المتأخرين، مثل شيخ الإسلام أبي بكر المعروف بخواهر زاده،[٨٩] ويسمى مبسوطه **المبسوط البكري**، وشمس الأئمة الحلواني وغيرهما،[٩٠] وأوردوها مختلطةً بكلامهم من غير تمييز لكلام

---

٨٣ {ج}: لمسائل.

٨٤ {ج}: اختيار.

٨٥ {ج} + فقط.

٨٦ پ – من.

٨٧ أبو الفضل محمد بن محمد بن أحمد المروزي البلخي الحاكم الشهيد (ت. ٣٣٤هـ/٩٤٥م). انظر: **الجواهر المضية** للقرشي، ٣/٣١٣-٣١٥؛ **الفوائد البهية** للكنوي، ص ١٨٥-١٨٦.

٨٨ ولعله علي بن محمد بن إسماعيل بن علي بن أحمد بن محمد بن إسحاق الإسبيجابي السمرقندي، المعروف بشيخ الإسلام (ت. ٥٣٥هـ/١١٤٠؟). انظر: **الجواهر المضية** للقرشي، ٢/٥٩١-٥٩٢؛ **الفوائد البهية** للكنوي، ص ١٢٤. ويوجد نقول كثيرة عن شرح شيخ الإسلام الإسبيجابي في **البناية شرح الهداية** للعيني، انظر مثلا: ٩/٤٠٥، ٤٢٠، ٤٤٣، ١٠/١٤، ١٩٤، ١٩٩، ٢٤٩، ٢٨٣.

٨٩ محمد بن الحسين بن محمد البخاري المعروف بخواهر زاده (ت. ٤٨٣هـ/١٠٩٠م) وهو صاحب **المبسوط**. انظر: **الجواهر المضية** للقرشي، ٢/٤٩.

٩٠ والصحيح أن هذه شروحٌ على **الكافي** للحاكم الشهيد. انظر في هذه المسألة ما علقناه مع أُوقَانْ قدير يِلْمَازْ من تحقيقنا لكتاب **ناظورة الحق** للمرجاني، ص ١٦٩-١٧٣.

محمد كما فعله شراح **الجامع الصغير**، مثلَ فخر الإسلام البزدوي[٩١] وقاضيخان، وحيث وقع في **الخلاصة** نسخة شيخ[٩٢] الإسلام وغيره فالمراد مبسوطاتهم.

واعلم أن محمدا أَلَّفَ كُتُبَ **المبسوط** مفردة أوَّلًا؛ مثلًا أَلَّفَ مسائلَ الصلاة وسمَّاها **كتاب الصلاة**، ومسائلَ البيوع وسمَّاها **كتاب البيع**، وهكذا الأيمان والإكراه وغيرهما، ثم جُمِعت فصار[٩٣] **مبسوطا**، وبقي ترجمة الكتاب بكل[٩٤] المسائل المذكورة، فقيل: **كتاب الصلاة وكتاب الزكاة**، وهكذا. فهذا هو المراد حيث وقع في الكتب: «قال محمد في **كتاب الإقرار**»، وكذا «في **كتاب الدعوى**».

[تمت الرسالة]

٩١ أبو الحسن أبو العسر فخر الإسلام علي بن محمد بن الحسين البزدوي (ت. ٤٨٢هـ/١٠٨٩م). ومن تصانيفه **المبسوط**. انظر: **الجواهر المضية** للقرشي، ٣٧٢/١.

٩٢ {د} – شيخ. والتصحيح من مجموعة {ج}.

٩٣ {ب} {ج}: فصارت.

٩٤ {ج}: في.

[فوائد من نسختي "ن" و"ص"]

[مطلب: في ظاهر الرواية وغير ظاهر الرواية][٩٥]

المراد بالأصول: **المبسوط** و**الجامعان** و**الزيادات**، ومن غير الأصول: **النوادر** و**الأمالي** و**الرقيات** و**الهارونيات** و**الكيسانيات** وغيرها. **غاية البيان** في باب التيمم.[٩٦]

والمراد بالأصول: **الجامعان** و**الزيادات** و**المبسوط** ويعبر عنها بـ"ظاهر الرواية"، وعن **الأمالي** و**النوادر** و**الرقيات** و**الهارونيات** و**الكيسانيات** بـ"غير ظاهر الرواية". [ال]**عناية**، في كتاب الإقرار في باب الاستثناء.[٩٧]

ولم يعدَّ **السير** في الأولى[٩٨] و**الجرجانيات** في الثانية.[٩٩]

[مطلب: في أن كل ما يوجد في الأصول ليس بظاهر الرواية][١٠٠]

أقول: الظاهر من **العناية** أن يكون كل ما يوجد في الأصول ظاهر الرواية، لكن من تتبع كلمات المشايخ يحكم بخلافه.

منها: ما ذكر في **فتاوى قاضيخان** «أن في منكر الأيام[١٠١] عن أبي حنيفة روايتين: في رواية **المبسوط** ينصرف إلى عشرة،[١٠٢] وفي رواية **الجامع الكبير** فهي على الثلاثة

---

٩٥ هذا القسم الذي سميناه «مطلب: في ظاهر الرواية وغير ظاهر الرواية» يأتي في نسختي "ن" و"ص" من نسخ مجموعتي {ب} {ج} بعد انتهاء الرسالة. وهو ليس من كلام قنالي زاده علي چلبي، ولكن أضفناه إلى آخر الرسالة -كما وقع في النسختين- لمناسبته لموضوع الرسالة.

٩٦ انظر: **غاية البيان** للإتقاني، الرقم: ٣٦٧، ٣٠ظ.

٩٧ **العناية** للبابرتي، ٣٧١/٨؛ وانظر أيضا: **غاية البيان** للإتقاني، الرقم: ٣٦٨، ٣٩٤و.

٩٨ أي في الأصول وظاهر الرواية.

٩٩ أي في غير الأصول وغير ظاهر الرواية.

١٠٠ هذا القسم الذي سميناه «مطلب: في أن كل ما يوجد في الأصول ليس بظاهر الرواية» يأتي أيضا في نسخة "ن" من مجموعة {ب} بعد انتهاء الرسالة.

١٠١ أي إذا قال: لا أكلمه أياما، بتنكير كلمة «أيام».

١٠٢ قال في **المبسوط** (أي **الأصل**، وهو المراد بالمبسوط هنا: ٣٥٠/٢): «وإذا حلف أن لا يكلمه أيامًا وهو ينوي ثلاثة أيام فهو كما نوى. وإن لم تكن له نية فهو آخر ما يكون منه عشرة أيام. وهذا قول أبي حنيفة».

أيضا.[١٠٣] قال في **المبسوط**: «أكثر مشايخنا على أن الصحيح رواية **الجامع**"،[١٠٤] وهو ظاهر الرواية».[١٠٥]

ومنها: ما ذكر في **البدائع**: «وأما آخر الظهر فلم يذكر في ظاهر الرواية أيضا، واختلفت الروايات عن أبي حنيفة رحمه الله؛ روى محمد عنه: إذا صار ظل كل شيء مثله سوى فيء الزوال وهو المذكور في **الأصل**»،[١٠٦] انتهى.

ومنها: ما في بعض الكتب المعتبرة: ذكر الحاكم الشهيد في **المنتقى**: ثم يشترط العصر ثلاث مرات في ظاهر رواية **الأصل**، انتهى.

فهذا يدل على أن كل ما يذكر في **المبسوط** ليس بظاهر الرواية.

---

١٠٣ قال في **الجامع الكبير** (ص ٦٠): «إن كلمتك أيامًا أو شهورًا أو سنينًا أو دهورًا أو جمعًا فهو على ثلاثة من هذا كله في قولهم».

١٠٤ وما نقل عن **المبسوط** ينتهي هنا، وهذا نصه: «وأكثر مشايخنا على أن هذا غلط، والصحيح ما ذكره في الجامع». انظر: **المبسوط** للسرخسي، ١٧/٩.

١٠٥ قال قاضيخان في **الفتاوى** (٦٢٣/١): «ولو قال: لا أكلمه الأيام فهو على عشرة أيام في قول أبي حنيفة، وقال صاحباه: هو على سبعة أيام. ولو قال: أياما فهو على ثلاثة أيام عند الكل في ظاهر الرواية». لم يقل قاضيخان بأن قول "ثلاثة أيام" مذكور في **الجامع الكبير** وأن قول "عشرة أيام" مذكور في **الأصل**. والذي ذكره هو السرخسي في **المبسوط**، ولكنه لم يقل لرواية **الجامع الكبير** بأنه ظاهر الرواية. فلذلك لا يدل هذا النقل على قول المعترض بأن كل ما يوجد في الأصول ليس بظاهر الرواية؛ لأنه جمع بين قول السرخسي وقاضيخان فأخرج منهما هذا الحكم.

١٠٦ وما نقل عن **البدائع** ليس بصحيح؛ فإنه قال صريحا: إنه لم يتعرض لآخر وقت الظهر في **الأصل**. وهذا نصه:

«وأما آخره فلم يذكر في ظاهر الرواية نصا، واختلفت الرواية عن أبي حنيفة: [١] روى محمد عنه إذا صار ظل كل شيء مثلَيْه سوى فيء الزوال. والمذكور في **الأصل** [١٢٢/١]: "ولا يدخل وقت العصر حتى يصير الظل قامتين"، ولم يتعرض لآخر وقت الظهر. [٢] وروى الحسن عن أبي حنيفة أن آخر وقتها إذا صار ظل كل شيء مثله سوى فيء الزوال، وهو قول أبي يوسف ومحمد وزفر والحسن والشافعي. [٣] وروى أسد بن عمرو عنه: إذا صار ظل كل شيء مثله سوى فيء الزوال خرج وقت الظهر، ولا يدخل وقت العصر ما لم يصر ظل كل شيء مثليه، فعلى هذه الرواية يكون بين وقت الظهر والعصر وقت مهمل كما بين الفجر والظهر. والصحيح رواية محمد عنه، فإنه روي في خبر أبي هريرة، "وآخر وقت الظهر حين يدخل وقت العصر"، وهذا ينفي الوقت المهمل». انظر: **بدائع الصنائع** للكاساني، ١٢٢/١.

فظهر بهذا أن قول المعترض بـ«أن كل ما يوجد في الأصول ليس بظاهر الرواية»: ليس له دليل فيما نقله عن **فتاوى قاضيخان** و**المبسوط** و**البدائع**.

المصادر والمراجع

— الأصل؛

أبو عبد الله محمد بن الحسن الشيباني (ت. ١٨٩هـ/٨٠٥م).

تحقيق: محمد بوينوكالن، دار ابن حزم، بيروت، ١٤٣٣/٢٠١٢.

— الأجناس في فروع الحنفية؛

أبو العباس أحمد بن محمد بن عمر الجرجاني الناطفي (ت. ٤٤٦هـ/١٠٥٤م).

تحقيق: عبد الله بن سعد الطميس وكريم بن فؤاد بن محمد اللمعي، دار المأثور، المدينة المنورة، ١٤٣٧/٢٠١٦.

— بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع؛

علاء الدين أبو بكر بن مسعود الكاساني (ت. ٥٨٧هـ/١١٩١م).

دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٠٦/١٩٨٦.

— البناية في شرح الهداية؛

أبو محمد بدر الدين محمود بن أحمد العيني (ت. ٨٥٥هـ/١٤٥١م).

دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٢٠/٢٠٠٠.

— الجواهر المضية في طبقات الحنفية؛

أبو محمد محي الدين عبد القادر بن محمد القرشي الحنفي (ت. ٧٧٥هـ/١٣٧٣م).

تحقيق: الدكتور عبد الفتاح محمد الحلو، دار هجر، الجيزة، ١٤١٣/١٩٩٣.

— العناية شرح الهداية؛

أكمل الدين محمد بن محدود البابرتي الرومي المصري (ت. ٧٨٦هـ/١٣٨٤م).

دار الفكر، بيروت، د. ت.

— غاية البيان ونادرة الأقران؛

قوام الدين أمير كاتب بن عمر بن أمير غازي الفارابي الإتقاني (ت. ٧٥٨هـ/١٣٥٧م).

المكتبة السليمانية، حاجي سليم أغا، الرقم: ٣٦٧-٣٦٨.

— فتاوى قاضيخان؛

أبو المحاسن فخر الدين الحسن بن منصور الأوزجندي الفرغاني (ت. ٥٩٢هـ/١١٩٦م)

نشر: سالم مصطفى البدوي، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٩.

ـــــ الفوائد البهية في تراجم الحنفية؛
أبو الحسنات محمد عبد الحي بن محمد عبد الحليم اللكنوي (ت. ١٣٠٤هـ/١١٨٦م)
دار المعرفة، بيروت، د. ت.
ـــــ كتاب النوازل؛
أبو الليث السمرقندي نصر بن محمد السمرقندي (ت. ٣٧٣هـ/٩٨٣م).
المكتبة السليمانية، نور عثمانية، الرقم: ٢٠٦٧.
ـــــ كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون؛
كاتب چلبي (حاجي خليفة) مصطفى بن عبد الله القسطنطيني (ت. ١٠٦٧هـ/١٦٥٦م)
نشر: شراف الدين يالتقايا ورفعت بيلكه الكليسي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، د. ت.
ـــــ ناظورة الحق في فرضية العشاء وإن لم يغب الشفق؛
أبو الحسن شهاب الدين هارون بن بهاء الدين المرجاني القزاني (ت. ١٣٠٦هـ/١٨٨٩م).
تحقيق: أورخان أنجقار وعبد القادر ييلماز، دار الفتح، عمان، ١٤٣٣/٢٠١٢.
ـــــ الهداية في شرح بداية المبتدئ؛
أبو الحسن برهان الدين علي بن أبي بكر بن عبد الجليل الفرغاني المرغيناني (ت. ٥٩٣هـ/١١٩٧م).
تحقيق: طلال يوسف، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ١٤١٥/١٩٩٥.

المصادر غير العربية

Ençakar, Orhan, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü* (doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Yılmaz, Okan Kadir, *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri* (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Bibliyografya

Aynî, Bedreddin, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, nşr. Eymen Sâlih Şa'bân, I-XIII, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1420/2000.

Bâbertî, *el-İnâye şerhu'l-Hidâye*, Beyrut: Dârü'l-fikr, t.y.

Bedir, Mürteza, *Buhara Hukuk Okulu*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.

Boynukalın, Mehmet, *el-Asl: Mukaddime*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.

Cürcânî, Seyyid Şerîf, *et-Ta'rîfât*, nşr. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye 1424/2003.

Ençakar, Orhan, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü* (doktora tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2019.

Ençakar, Orhan, "Bir Mezhebin Yitik Kültürü: Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 44 (2020): 1-36.

Furat, Ahmet Hamdi, *Muallâ b. Mansûr'un Nevâdir'i ve Hanefi Mezhebi Literatüründeki Yeri*, İstanbul: Reha Yayınları, 2013.

Hamevî, Ahmed b. Muhammed, *İthâfü'l-ahbâb bi-beyâni tabakāti mesâili kütübi'l-ashâb*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3706.

Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfî*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 545; Şehid Ali Paşa, nr. 912.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn, *Şerhu Ukūdi resmi'l-müftî*, *Resâilü İbn Âbidîn* içinde, I-II, y.y.: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y.

İbn Ebü'l-Avvâm, Abdullah b. Muhammed, *Fezâilü Ebî Hanîfe ve ahbârühû ve menâkıbüh*, nşr. Latîfürrahman el-Behrâicî, Mekke: el-Mektebetü'l-imdâdiyye, 1431/2010.

İtkānî, *Gāyetü'l-beyân ve nâdiretü'l-akrân*, Süleymaniye Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 367-368.

Kādîhân, *el-Fetâvâ*, nşr. Sâlim Mustafa el-Bedevî, I-III, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1430/2009.

Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, I-VII, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1406/1986.

Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. M. Şerefeddin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge, I-II, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y.

Kefevî, Mahmûd b. Süleyman, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, nşr. Saffet Köse v.dğr., I-IV, İstanbul: Mektebetü'l-irşâd, 1438/2017.

Kınalızâde Ali Efendi, *Hâşiye ale'l-Dürer,* Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 749; Yenicami, nr. 397; Kasîdecizâde Süleyman Sırrı, nr. 2454.

Kınalızâde Ali Efendi, *Risâle fî tabakāti'l-mesâil,* Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 1212.

Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, Köprülü Ktp., Hâfız Ahmed Paşa, nr. 93.

Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-V, Kahire: Hecer li't-tıbâa ve'n-neşr, 1413/1993.

Leknevî, *en-Nâfiu'l-kebîr limen yutâliu'l-Câmia's-sagīr*, Karaçi: İdâretü'l-Kur'an ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1411/ 1990.

Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, t.y.

Leknevî, *Umdetü'r-riâye alâ şerhi'l-Vikāye*, nşr. Salâh Muhammed Ebü'l-Hâc, I-VII, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2009.

Mercânî, *Nâzûratü'l-hak fî farziyyeti'l-işâ ve in lem yeğibi'ş-şafak*, nşr. OrhanEnçakar - Abdülkadir Yılmaz, Amman: Dârü'l-feth, 1433/2012.

Mergīnânî, Burhâneddin, *el-Hidâye*, nşr. Tılâl Yûsuf, I-II, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1415/1995.

Nablusî, İsmâil b. Abdülganî, *el-İhkâm fî şerhi Düreri'l-hükkâm*, Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 5184.

Orazov, Orazsahet, "Hanefi Fıkıh Edebiyatının Tasnifi: Kınalızâde Ali Çelebi'nin Risâle fî beyâni'l-ıstılâhâti'l-mütedâvilât fî kütübi'l-fıkh Adlı Risalesinin Tahlili, Tahkiki ve Çevirisi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 37 (2021): 365-396.

Pîrîzâde İbrâhîm, *Umdetü zevi'l-basâir li-halli mübhemâti'l-Eşbâh ve'n-nezâir*, Mektebetü Câmiati'r Riyâd, nr. 1820.

Saymerî, Hüseyin b. Ali, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1405/1985.

Semerkandî, Ebü'l-Leys, *Kitâbü'n-Nevâzil*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 2067.

Serahsî, Şemsüleimme, *el-Mebsût*, I-XXX, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1409/1989.

Şeybânî, Muhammed b. Hasan, e*l-Asl*, nşr. Mehmet Boynukalın, I-XII, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.

Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *Cüz' mine'l-emâlî*, nşr. Hâşim en-Nedvî v.dğr., Haydarâbâd: Matbaatü Dâireti'l-maârifi'l-Osmâniyye, 1407/1986.

Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-saâde*, I-III, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1405/1985.

Temîmî, Takıyyüddin b. Abdülkādir, *et-Tabakātü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-IV, Kahire: Lecnetü ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1390/1970.

Yılmaz, Okan Kadir, *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri* (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2017.

A Critical Edition and Analysis of Kınalızade Ali Efendi's (d. 979/1572) *Ṭabaqāt al-masā'il*

Ṭabaqāt al-masā'il, authored by Ottoman scholar Kınalızade Ali Efendi, is the first independent treatise on the characteristics and sources of the concepts *ẓāhir al-riwāya* and *ghayr ẓāhir al-riwāya*. These concepts are used to classify legal responsa of the Hanafi school of law transmitted from the school's preeminent scholars in respect to their epistemological and referential value. Kınalızade brought together issues discussed in the school under three headings by adding *fatāwā*—the opinions of jurists who came after Abū Ḥanīfa and his students—alongside these two categories. He defined each category and provided examples. His definitions and categorizations of the concepts, particularly *uṣūl* and *nawādir*, influenced the following literature and these two concepts came to be understood according to Kınalızde's definitions.

Ẓāhir al-riwāya appeared as an umbrella concept comprising *uṣūl* and *jawāmi'* in the legal questions tackled by the Hanafi school. By redefining *uṣūl*—a concept categorized under the heading of *ẓāhir al-riwāya* in the early period, firstly

by Itqānī (d. 758/1357) and through his influence on certain Hanafi jurists like Bābartī (d. 786/1384), Badr al-Dīn al-'Aynī (d. 855/1451), and Qāsim b. Quṭlūbughā (d. 879/1474)—*uṣūl* and *ẓāhir al-riwāya* came to be used interchangeably. Following the same path, Kınalızade wrote an independent treatise on the subject, which led the new definition to circulate in Hanafi circles and opened a path for later scholarship to develop around the new definitions adopted in this treatise.

Just like the synonymous usage of *uṣūl* and *ẓāhir al-riwāya*, Kınalızade defined the concepts of *ghayr ẓāhir al-riwāya* and *nawādir* synonymously. He extended the meaning and scope of *nawādir*, a concept that had been put mostly under the heading of *ghayr ẓāhir al-riwāya*. Thereby, certain books, such as *al-Raqqiyyāt*, *al-Kaysāniyyāt*, *al-Jurjāniyyāt,* and *al-Hārūniyyāt*, which had been known as works of *ghayr ẓāhir al-riwāya,* came to be known as works of *nawādir* and were attributed to Shaybānī. However, even though *al-Raqqiyyāt* and *al-Kaysāniyyāt* belonged to Shaybānī, they were ultimately *amālī* works. In addition, while *al-Jurjāniyyāt* was another *amālī* work transmitted by Ali b. Ṣāliḥ from Abū Yūsuf, *al-Hārūniyyāt* belonged to Ḥasan b. Ziyād.

Classifying the Hanafi responsa under three categories in *Ṭabaqāt al-masā'il*, Kınalızade assigns wider meanings to the concepts *uṣūl* and *nawādir* than in earlier periods. Kınalızade extended the meanings of the concepts of *ẓāhir al-riwāya* and *ghayr ẓāhir al-riwāya*, which Shaybānī used for identifying books, by adding legal questions and books belonging to Abū Ḥanīfa's other students. He even formed a classification comprising all issues of the school by adding the responsa of other jurists under the heading of *fatāwā*. His definitions and classifications have reached us through later scholars who carried them on.

The treatise includes some information that does not conform to the early period in its presentation of new definitions of basic concepts under triple classification and for its examples of works. However, it remains significant as the first, and a uniquely independent, treatise on the categorization of the legal responsa in the Hanafi school and for its impact on the ensuing literature.

Keywords: Hanafi school of law, *ṭabaqāt al-masā'il*, *ẓāhir al-riwāya*, *ghayr ẓāhir al-riwāya*, *al-uṣūl*, *al-nawādir*, *al-fatāwā*.